

ज्ञानदीप लावू जगी

पुणे नगर वाचन मंदिर

स्थापना : ७ फेब्रुवारी १८४८

email : pnvm1848@gmail.com

www.punenagarvachan.org

पुस्तकाचे नाव : पंचवीस वर्षांनंतर

लेखक : वि. पां. दांडेकर

प्रकाशक : केशव भिकाजी ढवळे, मुंबई

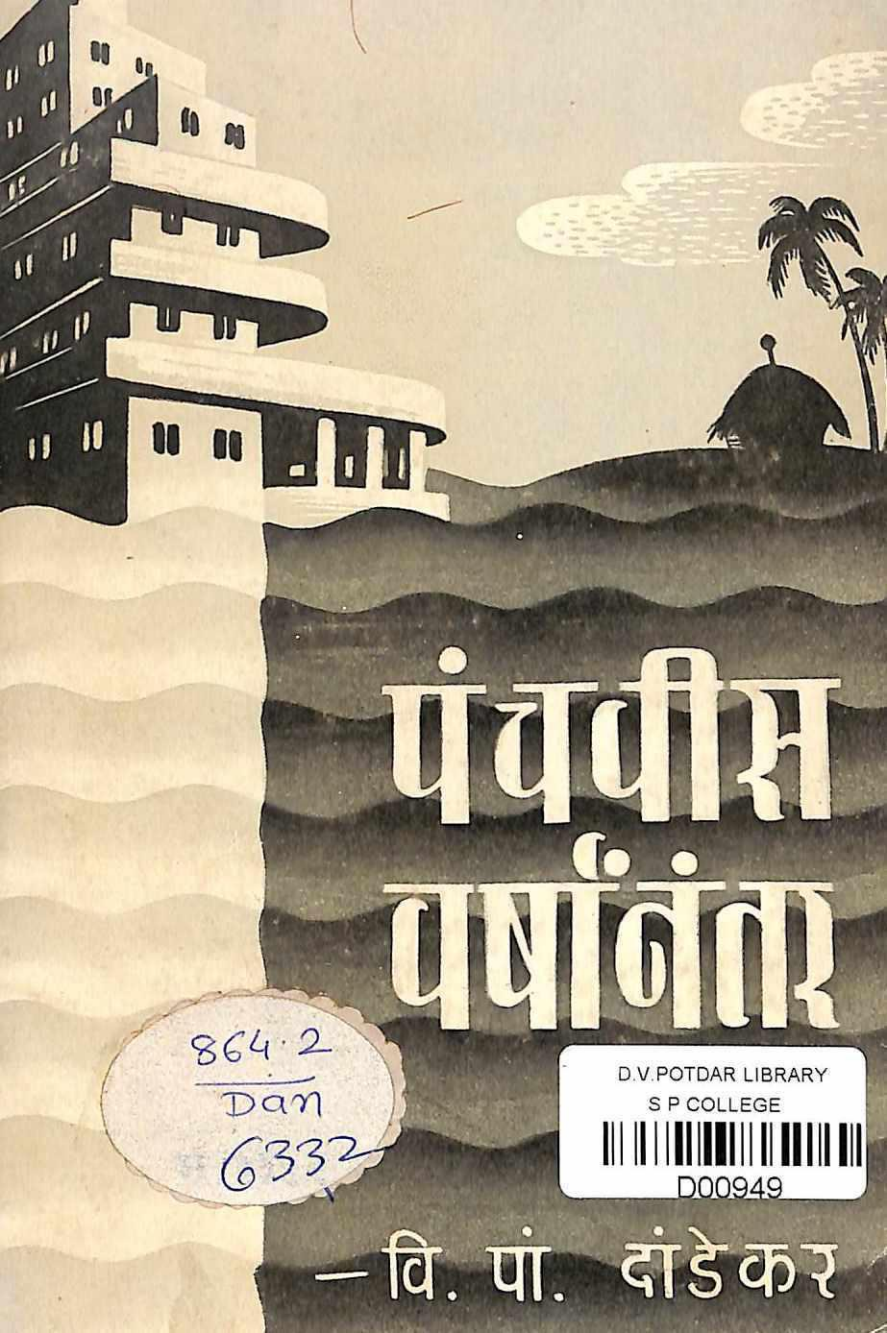
प्रकाशन वर्ष : १९४९

मूळ ग्रंथ प्रत : शिक्षण प्रसारक मंडळी, पुणे

पुणे नगर वाचन मंदिर

अंकेक्षण (डिजीटायझेशन) प्रकल्प

अंकेक्षण रूपांतर - २०२१

पंचवीस वर्षांतर

864.2
Dan
6332

D.V.POTDAR LIBRARY
S P COLLEGE

D00949

— वि. पां. दांडेकर

पंचवीस वर्षानंतर बलसाड गांवाला
लेखकानें पुनर्भेट दिली तेव्हां गांवाचें
बदललेलें स्वरूप पाहून त्याच्या मनांत
कोणत्या विचारोर्मि उसळल्या ?

नाना प्रकारच्या. पण सागरावरच्या
ऊर्मीना मात्र ह्याची दाद नव्हती.
कारण सागरासारखीं कांहीं सत्यें आणि
सौंदर्यें गतिमान् असूनही शाश्वत
असतात.

अर्थात् हें महान् तत्त्व श्री० दांडेकरांनीं
गंभीरतेचा आव आणून सांगितलेलें
नाहीं. ह्या संप्रहांतील एकवीसही
निबंध त्यांच्या नेहमींच्या पद्धतीनें
हसन खेळत लिहिलेले आढळतील.

पंचवीस वर्षानंतर

[कोणत्याही काळांत रुचावेत असे
ते वीस खेळ कर लघुनिबंध]

Handwritten signature in red ink, possibly reading 'V. P. Dandekar'.

डॉ. वि. पां. दांडेकर, एम्. ए., पीएच्. डी.

Handwritten number '864.2' in blue ink.

* ५६ *

मूल्य पावणे दोन रुपये

प हिली आ वृ ति
जून, १ ९ ४ ९

स र्वा धि का र
सु र क्षि त

म/११५३

मुद्रकः श. वि. दिवेकर
कल्पना प्रिन्टिंग प्रेस,
भवानी शंकर रोड,
दादर, मुंबई १४

प्रकाशकः के. मि. ढवळे
श्री समर्थ - सदन,
गिरगांव, मुंबई ४.

मु ख पृ ष्ठ :
दी नाना थ दलाल

माझी पत्नी सौ. इंदुमतीस—

हा माझा पांचवा लघुनिबंधसंग्रह.
प्रस्तुत संग्रहातील लघुनिबंध किलोस्कर,
नवयुग, मनोहर, सहायद्रि, स्वदेश, लोकशाही,
रागिणी इत्यादि मासिकांत किंवा वार्षिकांत
ह्यापूर्वी प्रसिद्ध झाले. त्यांत कांहीं किरकोळ
फरकांवांचून दुसरी कोणतीही सुधारणा मी
केलेली नाही.

वि. पां. दांडेकर

बडोदे, जून १९४९

नांवाची सार्थकता पटाविण्यासाठीच की काय, ह्या पुस्तकांतले कांहीं लेख योजले गेल्यानंतर फार वर्षांनी पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध होत आहेत. त्यामुळें त्यांचे विषय 'टाईम-वार' झाल्यासारखे वाटले तरी त्यांतील साहित्याचें रसग्रहण एवढ्या कालान्तरानें सुद्धा होऊं शकेल अशी खात्री वाटते. लेखकांनैच सुचविल्याप्रमाणें पंचवीस वर्षांनंतर एखाद्या स्थळाचें स्वरूप सुतराम् पालटून गेलें तरी सागरासारखीं कांहीं शाश्वत सत्यें व सौंदर्यें अशीं असतात कीं काळाचा परिणाम त्यांच्यावर होऊं शकत नाहीं. जीवनांतील सत्य आणि सौंदर्य ह्यांचें दर्शन कालगति बंद करूं शकत नाहीं. तें घडवून घेण्याइतका उल्हास आपल्यांत असला म्हणजे झालें.

तो उल्हास आणि खेळकरपणा हेंच तर दांडेकरांच्या लघुनिबंधांचें वैशिष्ट्य आहे !

प्रकाशक

अनुक्रमणिका

पंचवीस वर्षानंतर	१
सर, सारं आभाळ फाटलंयु !	८
भटक्या	१४
मिश्रराग	१८
चाट बनणें !	२३
असार पसारा	२८
वरसंशोधनाची मोहीम	३३
आव्हान	४७
कुरूप स्त्रिया	५४
माझ्या ग दारावरनं	५८
पांढरे केस	६३
बायकोचा राग	६७
चौकटीवांचूनचीं चित्रें	७१
पुरुषांच्या हातांतील बाहुल्या !	७६
कवि आणि फिनाईल !	८०
स्त्रीस्वातंत्र्याचीं स्थित्यंतरे	८५
लभें शास्त्रज्ञांनीं लावार्वीत	९०
नालंदा - तक्षशिला	९४
मनधरणी	९८
मला चीड येते	१०२
डामरी रस्ते	१०८

पंचवीस वर्षानंतर

संख्या ... 6332
विकास ... 8642 / Dom
किमत ... तारीख 12-5-93

तुम्ही खूप खूप वर्षांनी एखाद्या ठिकाणी गेलां आहांत काय ? गेलां असल्यास मी आतां सांगणार आहे तसला किंवा तशा स्वरूपाचा अनुभव तुम्हांला खाचित आला असेल. वाटेल त्या स्थळाच्या ठिकाणी मी सांगणार आहे तसला अनुभव तुम्हांला येणार नाही. दिल्ली, आग्रा, काश्मीर इत्यादि ठिकाणी एकदा जाऊन नंतर कांहीं वर्षांनी पुन्हा त्या स्थळां तुम्ही गेल्यास तुम्हांला जरूर कांहीं फरक आढळेल. तसल्या फरकाविषयी मला येथें कांहींही लिहायचें नाही. जेथें तुम्हीं आपलें बालपण घालविलें आहे, ज्या परिसरांत तुम्हीं बाललीला (ज्याला प्राकृत भाषेत माकडचेष्टा म्हणतात) केल्या आहेत, जेथील वस्तुमात्रांशी तुमचा जिव्हाळ्याचा संबंध आहे, अशा स्थळाविषयी मी बोलत आहे. अशा ठिकाणी जर अनेक वर्षांनी तुम्ही गेलांत तर तुमच्या मनाची कांहीं विलक्षण नाजूक स्थिति होईल. निदान माझी तरी तशी स्थिति झाली.

परवांच्या दिवशीं पंचवीस वर्षांनी म्हणजे पुरत्या पाव शतकानंतर मी बलसाड येथें जाऊन आलों. एवढ्या दीर्घ कालावधींत त्या गांवाविषयी आणि तेथील ग्रामवासीयांविषयी अधूनमधून मला जी ऐकून माहिती मिळे तेवढीच. बडोदें ते मुंबई ह्या वाटेवर हें गांव असून परवांपर्यंत मी तेथें न गेल्यानें माझ्या मनाची कांहीं विलक्षण स्थिति झाली होती. त्या गांवाविषयी माझ्या मनाला एकीकडे चमत्कारिक ओढ लागली होती, तर दुसरीकडे पुष्कळ वर्षे मध्यंतरी गेल्यानें तें गांव मला दुरावल्यासारखें झालें होतें. एक प्रकारचा तुटकपणा, परकेपणा आमच्यांत निर्माण झाला होता. माझें बालपण मीं तेथें घालविल्यानें मुंबईस जातांना आणि मुंबईहून परत येतांना बलसाड स्टेशन येतांच माझ्या अंतःकरणांत कांहीं विलक्षण कालवाकालव होई. 'आतां आपणाला कोण तेथें ओळखणार ? ओळखीच्या गांवीं आपण अनोळख्या-सारखें वागणार !' अशा प्रकारची मी माझ्या मनाची समजूत घालण्याचा प्रयत्न करीं. हा प्रयत्न यशस्वी होऊन बलसाड आणि मी ह्यांतील कालाचा

पडदा अधिकाधिक चिवट आणि घट्ट वनू लागला. परंतु परवांच्या दिवशीं काय झालें कुणाला ठाऊक, नेहमींप्रमाणेंच मुंबईस जातांना मध्यरात्रींच्या सुमारास बलसाड आलें. आणि माझ्या मनानें एकदम निश्चय केला, कीं आतां मुंबईहून परत येतांना येथें उतरल्यावांचून बडोद्यास कांहीं जायचें नाहीं. ह्या निश्चयाला थोडेंसें निमित्त झालें ह्यांत शंका नाहीं. डब्यांतील उतारू बलसाडचें वर्णन करूं लागले आणि बलसाड येतांच ते खालीं उतरले. ह्याच्या पूर्वी ही अशीं वर्णनें मीं ऐकलीं होतीं; पण त्यांचा माझ्या मनावर कांहींच परिणाम झाला नव्हता. ह्या खेपेस मात्र उतारूंच्या बोलण्याचा परिणाम माझ्या बलसाडविषयींच्या विरहाकुल मनावर होऊन वर लिहिल्याप्रमाणें परत येताना तेथें उतरण्याचें मीं ठरविलें.

आणि मग आणखी दोन दिवसांनीं आमची स्वारी बलसाडच्या स्टेशनावर पदार्पण करती झाली. माझ्या स्वागताकरितां स्टेशनावर स्वयंसेवकांच्या पथका-ऐवजीं साध्या हमालांचें पथक उभें असलेलें पाहून माझा जीव थोडासा हिरसुसल्यासारखा झाला. तरी पण मनाचा हिऱ्या करून मीं स्टेशनावर पाय टेकले. एखादे वेळीं मनुष्याच्या मनोभावना अकारण किती हळुवार बनतात त्याचा अनुभव त्या वेळीं मला आला. खूप वर्षांनीं आपण ह्या भूमीचें दर्शन घेतों आहोंत ह्यांत तिचा अपमान तर होत नाहीं ना, ह्या कल्पनेनें 'पादस्पर्श क्षमस्व मे' असें मनांतल्या मनांत त्या भूमीला उद्देशून मी म्हणालों! मला कांहींतरी चुकल्यासारखें, अवघडल्यासारखें वाटत होतें. पूर्वीं मला एकदा असा अनुभव आला होता; पण तो वेगळ्या ठिकाणीं व वेगळ्या कारणानें. मार्गे एकदा माझ्या मैत्रिणीशीं भांडल्यामुळें मी खूप दिवस तिच्याकडे गेलों नव्हतों. पुढें भांडण मिटल्यावर तिच्या घरीं प्रथम जातांच मला खूप अव-घडल्यासारखें वाटलें. नेमकी हीच भावना बलसाडच्या भूमीवर पाय ठेवतांच माझ्या ठिकाणीं निर्माण झाली. मीं माझ्यासभोवतीं पाहिलें. पारनेऱ्याचा डोंगर व किल्ला माझ्याकडे पूर्वींच्याच प्रेमळ नजरेनें बघत होता. औरंगा नदीचा प्रवाह पूर्वींच्या संथपणानें वाहत होता. स्टेशनजवळील तळ्यांतील लाल कमळे पूर्वींच्याच दिमाखानें सूर्याकडे पाहून हसत होती. ह्या सर्व जुन्या खाणाखुणांनीं माझ्या मनाला धीर दिला आणि मीं नगर प्रवेश करायचें ठरविलें.

पंचवीस वर्षांनंतर

गांवाच्या वेशीजवळ सुवासिनींनी पंचारती घेऊन मला ओवाळणें किंवा गांवकऱ्यांनीं माझ्या सन्मानार्थं गुढ्यातोरणें उभारून मला सामोरें येणें ह्यांची जरी कालमानाप्रमाणें मीं अपेक्षा केली नसली तरी वाटेनें जातांना पुष्कळजण आपणाला भेटतील आणि “काय, कसं काय दांडेकर ? केव्हां आलांत ? किती वर्षांनीं भेटलांत ? मेजवानीला आमच्याकडे आलंच पाहिजे; निदान चहाला तरी आलंच पाहिजे...” असें म्हणून आपली वास्तपुस्त करतील ह्याची अपेक्षा मीं खचित केली होती. मोठ्या आशाळभूतपणानें मी रस्त्यांतील लोकांकडे आणि घरांकडे बघत होतों. पण मला ओळखणारें कोणीही आढळलें नाही. रस्ते, रस्त्याचीं वळणें, रस्त्यांतील घरें हीं सर्व माझ्या परिचयाचीं असून माझा परिचय मात्र कुणालाच पटत नसल्याचें पाहून मला वाईट वाटलें. गेल्या पंचवीस वर्षांत सर्वंध एक नवी पिढी निर्माण होऊन तिचाच किलविलाट माझ्यासभोवतीं सुरू होता. जिकडे तिकडे नवे नवे चेहेरे मला दिसत होते. ह्या हुच्च लोकांना आपली कदर नसली तरी जुन्या पिढीतील लोक आपणाला ओळखतील आणि प्रेमानें चार शब्द आपल्याशीं बोलतील अशा विचारानें त्यांची चौकशी मीं केली. तोंच माझ्या बालपर्णीच्या परिचयाचे एक पारशी सद्गृहस्थ अजून हयात आहेत अशी बातमी मला मिळाली. त्या बातमीनें मला जरा हुरूप आला आणि त्यांच्याकडे जाण्याचें मीं ठरविलें. गांवाच्या दुसऱ्या टोकाला बंदरावर ते राहात होते. त्यामुळें त्यांच्याकडे जातांना गांवातला बराच भाग मला पुन्हा पाहायला मिळाला. तो पाहून माझी निराशा झाली. जुनीं घरें अधिकच जुनीं व जीर्ण दिसत होती. त्या घरांच्या ठिकाणीं औदासीन्य पसरलेंलें होतें. पंचवीस वर्षांच्या पुरणीनें रस्ते उंचावले होते आणि घराचे चौथरे त्या मानानें खालीं गेले होते. माझ्या लहानपणच्या कल्पनेच्या मानानें गांव लहान झाल्यासारखें दिसत होतें. आणि त्या पारशी सद्गृहस्थांचें घर खूप चालल्यानंतर येईल असें जें मला वाटत होतें त्याऐवजीं तें लवकर आलें असें मला भासलें.

पारशी गृहस्थांचें नांव बरजोरजी शेट होतें. त्यांच्या घराजवळ पोचतांच मीं त्यांच्या नांवानें एकदोन हाका मारल्या तोंच एक आठ दहा वर्षांची काळीसावळी दुबळ्या जातीची मुलगी माझ्यासमोर येऊन उभी राहिली. मीं तिला पंचवीस वर्षांनंतर

शेठजींना भेटायचें आहे असें म्हणतांच ती मला घरांत घेऊन गेली. घरांत कोणी दिसत नव्हतें. फक्त गळ्यांत एक घंटा अडकवलेलें गायीचें पारडें इतस्ततः फिरत होतें. आम्ही आंतल्या दालनांत गेलों. तेथें एका प्रशस्त पलंगावर बरजोरजी शेठ झोपले होते. त्यांचा जराजर्जर देह अगदीं क्षीण झालेला दिसत होता. मी त्यांना अभिवादन केलें आणि 'कोण कोटुनी' आलों तें सर्व समजावून सांगितलें. प्रथम त्यांनीं मला मुळांच ओळखलें नाहीं. पण हळुहळू त्यांची स्मृति जागृत होऊन त्यांच्या नजरेंत एक प्रकारचें तेज चमकूं लागलें. ते मला म्हणाले, "आतां तुला मी पुरता ओळखला. तूं भेटायला आलास, फार चांगलं केलंस. माझी मनीषा पुरी झाली. इतकी वर्षे तूं कुठें असशील ह्याचा मी विचार करीत होतो. तुझा फोटो दाखवतो तुला."

असें म्हणत ते वृद्ध गृहस्थ कांपत कांपत उठले व एक जुना फोटो त्यांनीं माझ्या हातांत आणून दिला. तो एक ग्रूप-फोटो होता आणि त्यांत जमिनीवर बसलेल्या मुलांच्या रांगेंत माझा काटकुळा देह मला दिसला. बरजोरजी शेठनीं खात्री दिली नसती तर मला माझा फोटो कांहीं ओळखूं आला नसता !

त्या फोटोकडे व माझ्याकडे पाहात ते म्हणाले, "केवढा धिप्पाड झाला आहेस रे तूं ! असाच तुझा उत्कर्ष होवो !"

"म्हणजे मी आणखी लठ्ठ होवो ?" मी मध्येच हसत म्हणालों.

"तसं नाहीं रे. चांगल्या अर्थानें तुझा उत्कर्ष व्हावा असं मी इच्छितों. माझा आशीर्वाद आहे तुला."

त्यांच्या बोलण्यानें बरें वाटलें मला. पण बाकीचें गांव मला बघायचें असल्यानें मी त्यांचा निरोप घेतला. त्यांनीं मला राहण्याचा आग्रह केला; पण कांहीं तरी सवत्र सांगून त्यांची समजूत घातली. शेवटीं त्यांनीं दिलेलें गायीचें दूध प्राशन करून व पुन्हा एकवार त्यांना नमस्कार करून मी गांवाच्या दुसऱ्या भागाकडे वळलों.

कांहीं वेळानें मी एका मोठ्या घरासमोर येऊन उभा राहिलों. लहानपणीं कैक वेळां त्या घरीं मी गेलों होतो. त्या घरांतील वृद्ध बाईची माझ्याबद्दल

फार सहानुभूति होती. ओठ्याच्या पायऱ्या चढून मी त्या वाईविषयी चौकशी करतांच मला असे समजले, कीं तीन वर्षांपूर्वी वयाच्या नव्याण्णवाच्या वर्षी त्या वाई स्वर्गवासी झाल्या ! ह्यानंतर त्यांच्या मुलांची वाताहत होऊन त्यांचे घर सध्याच्या मालकाला विकले गेले ! 'मृताच्या आत्म्याला ईश्वर शांति देवो' असे काहींसे पुटपुटत मी ओठ्याच्या पायऱ्या उतरून समुद्राच्या दिशेकडे वळलो.

गांवाचा हा भाग मला आकर्षक वाटला. रस्त्याच्या दुतर्फा अगदी समुद्रापर्यंत अद्यतन पद्धतीचे बंगले बांधलेले दिसत होते. त्यांच्या ठिकाणी एक प्रकारची प्रसन्नता वाटत होती. बंगल्यासमोरील बागेत फुले उमलली होती आणि फुलांच्या सभोवार हिरवळीवर लहान मुले खेळत होती. जरा पुढे गेलो तो एक विस्तीर्ण क्रीडांगण आढळले. त्यांत मोठालीं मुले क्रिकेट खेळण्यांत दंग झालेलीं दिसलीं. जुने ब्रलसाड आणि नवे ब्रलसाड ह्यांत अशा तऱ्हेने जमीन-अस्मानाचा फरक होता. जुने ब्रलसाड क्षीण होऊन मरणाची वाट चालत असल्यासारखे दिसत होते, तर नवे ब्रलसाड बालकाच्या निर्व्याज आनंदाने थयथय नाचत असल्यासारखे दिसत होते. जुन्या गांवांत घाण होती, लहान रस्ते होते, विद्रूप घरे होती; नव्या गांवांत स्वच्छता होती, रुंद रस्ते होते, सुंदर घरे होती. केशवसुतांची 'जुने जाउंघा मरणालागुनि' ही ओळ मला आठवली. आणि ज्या गांवांत मी लहानपण काढले त्याच गांवाला उद्देशून एखाद्या कृत-घ्नाप्रमाणे मी 'जुने जाउंघा मरणालागुनि' असे विनदिककत मनांतल्या मनांत म्हणालो.

इतक्यांत जवळच्या बंगल्यांतून रेडिओचा आवाज ऐकू येऊ लागला. पुन्हा एकदा मला माझ्या लहानपणाची आठवण झाली. त्या वेळीं पहिले जागतिक युद्ध सुरू होते. ब्रजोरजी शेठ आमच्या घरी रात्री येत आणि दिव्याच्याभोवती सर्वजण बसून वर्तमानपत्रांत येणाऱ्या युद्धवार्ता वाचीत आणि नकाशांत जर्मन कुठवर आले ते बघत. त्या मानाने आतां युद्धसाधनांत आणि युद्धतंत्रांत कितीतरी फरक झाला आहे ! तेव्हां विमाने आणि रेडिओ नव्हते. सध्याच्या युद्धांतील विद्युत्-तंत्र आणि सांडस-व्यूह नव्हते. आतां ताशी चारशे मैलांच्या वेगाने विमाने उडतात आणि क्षणार्धांत जगाच्या एका टोकाची

पंचवीस वर्षांनंतर

वातमी दुसऱ्या टोकाला समजते. गुप्त वातमीचें तंत्र आतां अगर्दींच निकामें झालें आहे. कुटून तरी खरी वातमी मिळण्याचा संभव वाढल्यानें खोट्या वातम्यांचें प्रमाण अगर्दीं कमी झालें आहे. त्या काळीं युद्धवार्ता फार थोड्या समजत; पण त्या जाणून घेण्याची अधीरता हल्लींच्या मानानें तेव्हां अधिक होती. जर्मनांच्या जयांत आनंद मानणारे हल्लीं प्रमाणें तेव्हांही लोक होते. केवळ संख्येचा विचार केल्यास तेव्हां थोडे जास्त लोक असतील. जर्मनांच्या अपयशांत कामगारवर्गाचें कल्याण आहे असें मानणारा प्रबुद्ध वाचक त्या वेळीं आढळला नसता. पूर्वींच्या मानानें ही प्रगतिच म्हणायची. स्वतंत्रपणें विचार करणाऱ्यांची संख्या, मला वाटतें, वाढूं लागली आहे.

चालत चालत समुद्राच्या मी जवळ जाऊं लागल्यानें समुद्राच्या लाटांचा आवाज माझ्या कानांवर येऊन आदळूं लागला. वाऱ्यांतील ओलसर दमटपणा वाढला आणि थोड्याच वेळांत सागराचें विराट स्वरूप माझ्यासमोर दिसूं लागलें. भरतीची वेळ असल्यानें लाटांवर लाटा येऊन किनाऱ्यावर आदळत होत्या आणि लाटांचें फेसाळ पाणी नागमोडी वळणानें किनाऱ्याला गुदगुल्या करीत पुढें मार्गें जात होतें. बलसाड गांवांत होणाऱ्या फरकाकडे ह्या सागराचें मुळींच लक्ष नव्हतें. आणि तें कोणत्या शहरांतील होणाऱ्या फरकाकडे असतें म्हणा ! स्वतःच्या देहावर उसळणाऱ्या क्षणभंगुर लाटांइतकेंच महत्त्व जगांतील हालचालींना सागर कदाचित् देत असावा !

फार उच्च अर्थानें जगाची प्रगति होते आहे कीं अधोगति होते आहे ह्याविषयी पुष्कळ तत्त्वचिंतकांना भ्रान्ति पडली आहे. जगांत फक्त हालचाल आढळते आहे. ही हालचाल बरी कीं वाईट ह्याविषयी आपण खात्री देऊं शकत नाहीं असें ते म्हणतात. ह्या तत्त्वचिंतकांची वृत्ति माझ्यासमोर 'तटस्थ' पसरलेल्या सागराप्रमाणेंच असते. जगांत ते मिसळत नाहीत, जगाशीं समरस होत नाहीत. त्यामुळें जगाची प्रगति त्यांना दिसत नाहीं. ते 'आत्मसंतुष्ट' असल्यानें जगाच्या संतोषाची त्यांना पर्वा नसते. पण तुमच्या आमच्यासारखे लोक जगांत जे वावरत आहेत ते खचित असें म्हणतील, कीं जगाची प्रगतिच होते आहे. जग अधिकाधिक जवळ येतें आहे. जागतिक बंधुभाव वाढण्याचीं सर्व सुचिन्हें दिसताहेत. राजाकरितां नाहीं, धर्माकरितां नाहीं, पैशाकरितां नाहीं,

तर विशिष्ट तत्त्वप्रणालीकरितां जागतिक युद्धे खेळलीं जाण्याइतकी आज जगाची प्रगति झाली आहे. ह्या परिस्थितींतूनच सामान्य माणसाचें— सामान्य कामगाराचें—नुसतें स्वराज्यच नाही, तर महाराज्य निर्माण होईल.

अशाच तऱ्हेनें मी आणखीही विचार करित राहिलों असतों. पण संध्याकाळ होऊं लागली होती. मला परत स्टेशनावर जाऊन गाडी साधायची होती. म्हणून सागराचा निरोप घेऊन मी परत फिरूं लागलों. पुन्हा एकदा मला पूर्वीची आठवण झाली. दर शनिवारीं ह्या समुद्रावर फिरायला जाण्याचा माझा क्रम असे. आज इतक्या वर्षांनीं त्या समुद्राचें दर्शन झाल्यानें मनाला प्रसन्न-प्रसन्न वाटलें. गांवांतील मंडळींनीं माझ्याकडे उपेक्षेनें बघितलें तरी हा सागर हर्षभरानें नेहमींच आपल्याकडे पाहात राहिल ह्या जाणिवेनें मला बरें वाटून माझीं पावलें जोरानें स्टेशनाची वाट चालूं लागलों.

सर, सारं आभाळ फाटलंय !

“सर, सारं आभाळ फाटलंय आणि तुम्ही मलमपट्ट्या लावायला सांगतांय !” माझा एक विद्यार्थी एका चर्चेच्या प्रसंगी म्हणाला.

त्याचें उत्तर ऐकून मी आनंदित झालों, चकित झालों, स्तंभित झालों. एरवीं शांत, गरीब, विनयशील, अबोल असणाऱ्या त्या विद्यार्थ्यानें जळजळीत वाटणारे उत्तर दिलेले ऐकून बरेच दिवस शांत राहून जळजळीत अग्निरस बाहेर ओकणाऱ्या ज्वालामुखीची आठवण मला ताबडतोब झाली. त्या तडफदार तरुणाविषयी मला अभिमान वाटूं लागला. तो माझा विद्यार्थी आहे हें पाहून मला धन्यता वाटली.

प्रसंग असा होता. संकटांत सापडलेल्या, दारिद्र्यानें पीडलेल्या, आत्तेष्टांनीं लाथाडलेल्या अशा एका कुटुंबाचा इतिहास सांगून, विद्यार्थ्यांपैकी कोणाला कांहीं मदत करतां आल्यास त्याने किंवा तिनें ती त्या अभागी कुटुंबाला करावी असें मी सांगत होतो. मी सांगितलेली हकीगत मुलें शांतपणें ऐकत होती. हकीगत सांगून संपल्यावर एकदोन विद्यार्थ्यांनीं आपण होऊन कांहीं मदत करण्याचें कबूल केलें आणि मग प्रथम उल्लेखिलेला तरुण एकदम उठून उभा राहिला. मला वाटलें— तो कांहीं मदत जाहीर करतो आहे. पण तसें कांहीं न करतां तो म्हणाला, “सर, सारं आभाळ फाटलंय, आणि तुम्ही मलमपट्ट्या लावायला सांगतांय !”

त्याचें उत्तर ऐकून जो कांही मानसिक धक्का बसला तो जिरवून उल्लेखित वृत्तीनें मी म्हणालों, “तुमचें उत्तर नावीन्यपूर्ण आहे. पण त्याचें अधिक स्पष्टीकरण कराल काय ?”

“सर, सोप्या गोष्टीचें काय स्पष्टीकरण करणार ? तुमच्या ह्या मलमपट्ट्यांनीं कांहींही व्हायचें नाहीं. तुम्ही एका कुटुंबाला मदत कराल, दोन कुटुंबांना मदत कराल; पण तेवढ्यानें काय होणार ? हजारों कुटुंबं अशीं आहेत, कीं ज्यांना बाहेर उघडपणानें भिक मागतां येत नाहीं आणि ज्यांच्या घरांत

मात्र हंडीशीं हंडी भांडत असते ! घरांत फाटक्या साड्या वापरून पण बाहेर आळीपाळीनें एकच चांगली साडी नेसून जाणाऱ्या खोऱ्या खानदानीच्या स्त्रियांचीं कुटुंबं मला माहीत आहेत. जवळ जवळ उपाशीं राहातात असलीं कुटुंबं. त्यांच्या मुलांना नेसायला नसतात कपडे, कीं वाचायला नसतात पुस्तकं, कीं शाळेंत जायला नसतात पैसे ! बाहेर ह्या गोष्टींचा सभ्यतेच्या खोऱ्या कल्पनांमुळें गवगवा होत नाहीं आणि त्यामुळें 'सव खैरियत' आहे असं आपणाला वाटतं. पण अगदीं असह्य असते त्यांची परिस्थिति. वाजवीपेक्षां जास्त तर बोलत नाहीं ना मी, सर ?" बोलणें मध्येच थांबवीत त्या वैशिष्ट्यपूर्ण विद्यार्थ्यांनें विचारलें.

"छे ! छे ! मुळींच नाही. तुम्ही सांगाल तें ऐकायला मी अगदीं उत्सुक आहे." त्याला आश्वासन देत मी म्हणालों.

"काय सांगणार सर ? इतके दिवस स्वाभिमानामुळें सांगितलें नाही. पण आज विषय निघाला म्हणून सांगतो. .मी स्वतःच अशा एका कुटुंबापैकीं आहे."

आणि असें म्हणून डोळ्यांत जमा होऊं पाहाणारे अश्रु प्रयत्नानें दाबून ठेवीत तो उमदा तरुण पुढें कांहींही न बोलतां एकदम खालींच बसला. त्याच्या त्या बोलण्याचा आणि एकदम खालीं बसण्याचा माझ्याप्रमाणें इतर विद्यार्थ्यांवरही परिणाम झाला. सारा वर्ग स्तब्ध झाला. त्या स्तब्धतेचा भंग करण्याच्या उद्देशानें मी म्हणालों, "तुम्हांला खाजगी आणि पवित्र वाटणाऱ्या गोष्टींचा उल्लेख माझ्यामुळें तुम्हांला करावा लागला ह्याबद्दल मला वाईट वाटतं. तुम्ही म्हणतां तसली परिस्थिति आहे ह्यांत शंकाच नाही. अगदीं हृदय पिळवटून टाकणारी परिस्थिति ह्या देशाची, आपल्या समाजाची आहे. म्हणून तर यथाशक्ति प्रत्येकानें गरिबांना मदत करावी असं मी म्हणत असतो."

"पण ह्या झाल्या मलमपट्ट्या. त्यांनीं समाजाच्या हृदयाला झालेली जखम कशी भरून येणार ? फाटलेलें आभाळ कसं सांधणार ?" परिस्थितीनें तत्त्वज्ञ बनविलेल्या त्या विद्यार्थ्यांनें पुन्हा उसळी घेऊन मला प्रश्न टाकला.

त्यावर मी म्हणालों, "मग आतां ह्याच्यांतून मार्ग तरी कसा निघणार ? तुम्ही काय तोड सुचवतां ?"

सर, सारं आभाळ फाटलंय !

“ तोड ? तोड एकच आहे. आहे ही परिस्थिति तोडून मोडून टाकली पाहिजे. समाजाची घटना आमूलाग्र बदलली पाहिजे. आपला व्यक्तिविकास पूर्णपणे करून घेतां येईल अशी सुस्थिति प्रत्येकाला-दान म्हणून नव्हे-हक्कानें मिळाली पाहिजे. एक जबरदस्त मोठ्या प्रमाणावर क्रांति झाली पाहिजे. एकाच क्षेत्रांत नव्हे...सर्व क्षेत्रांत. सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, शिक्षणविषयक...सर्वच क्षेत्रांत कुचंबणा झाली आहे. सर्व प्रकारच्या सांचलेल्या पाण्याचे साठे पार घुसळून त्यांतून पाट काढले पाहिजेत. मिरासदारी, भांडवलदारी एकदम गाडली गेली पाहिजे. तरच ह्या देशाचा तरणोपाय आहे. ”

“ पण तोंपर्यंत तरी मलमपट्ट्या लावल्या पाहिजेतच ना ? ” त्या बुद्धिमान् विद्यार्थ्यांकडून आणखी काहीं जाणून घेण्याच्या उद्देशानें मी म्हणालों.

“ छे ! छे ! छे ! मलमपट्ट्या मुळांच कामाच्या नाहीत. जखमा उघड्या ठेवून वऱ्या करण्याची वैद्यकशास्त्रांत नवीन प्रथा सुरू झाली आहे. मलमपट्ट्यांनीं तुम्ही लोकांना पराधीन, अल्पसंतुष्ट, दैवाधीन बनवतां. तुमच्या परोपकारानें तुम्ही लोकांचा आवेश नष्ट करतां. लोक रागावले पाहिजेत, चिडले पाहिजेत, संतापले पाहिजेत. तरच त्यांच्या हातून महत्कार्य होऊं शकेल. तुमच्या मदतीनें तुम्ही लोकांना पांगळे बनवतां, मिथे गुलाम बनवितां. काय हक्क आहे तुम्हांला असं करण्याचा ? पुन्हा विचारतो, काय हक्क आहे तुम्हांला त्यांना मिथे बनविण्याचा ? ”

माझ्या त्या अक्षरशः अद्वितीय विद्यार्थ्यांनीं टाकलेल्या त्या विलक्षण प्रश्नाचें उत्तर अजूनही मला सांपडलेलें नाही !

नवें जग

ते थंडीचे दिवस होते आणि ती तिसऱ्या प्रहरची वेळ होती. माझा जो कांहीं वाचन-लेखनाचा व्यवसाय आहे तो उरकून, शीड तुटलेल्या तारवाप्रमाणे मोक्यात मनाचा मी, माझ्या घरच्या गच्चीवर अर्धवट सावलीत आणि अर्धवट उन्हांत असा आकाशाकडे पाहात पडून राहिलो होतो. माझ्या सुखद मनःस्थितीची तुलना एखाद्या ब्रादशहाच्या मनःस्थितीशी करण्याचा मोह नवऱ्या लेखकाला झाला तरी मला ती तुलना योग्य वाटत नाही. माझ्याइतका सुखी कोणताही ब्रादशहा असणे शक्य नाही. रेल्वेच्या फलाटावरील किंवा गोदीत काम करणारे मजूर एक वेळचे काम उरकून दुसऱ्या वेळचे काम सुरू करण्यापूर्वी मधल्या वेळात ज्या सुखद मनःस्थितीत जमिनीवर उताणे-आडवे-तिडवे पडून एकमेकांशी गप्पागोष्टी करतात त्या मनःस्थितीशीच माझ्या मनःस्थितीची तुलना करता येईल. खडबडीत जमिनीवर पडून राहाण्यांत त्यांना जो आनंद होतो तो गादीवर लोळणाऱ्या ब्रादशहाला सुतराम् होणे शक्य नाही.

वर अफाट पसरलेले गर्द निळे आकाश, त्यांत उडत असलेले कांहीं पतंग, त्या पतंगांशी स्पर्धा करणाऱ्या घारी आणि खाली गच्चीवर पसरलेला मी. त्या वेळी मी इतका सुखी व संतुष्ट होतो, की दुसरे कोणतेही सुख हात जोडून माझ्यासमोर आले असते तर त्याला मी 'नो व्हेकन्सी'—जागा नाही—असे म्हणून परत लावले असते. थंडीच्या दिवसांत—डिसेंबर-जानेवारी महिन्यांत—आपल्या देशांत निळ्या आकाशाची अगदी मेजवानीच पाहाणाऱ्यासमोर ठेवलेली असते. निळ्या रंगाच्या तुडुंब भरलेल्या खोल सरोवराप्रमाणे आकाश दिसत असते. येथील महाराणी हायस्कूलच्या माजी प्रिन्सिपॉल मिस् नीडहॅम आपल्या ह्या निळ्या आकाशावर निहायत खूप असत. त्या म्हणत, "हें आकाश पाहिले की मला इंग्लंडच्या आकाशाची आठवण होते."

निळ्या आकाशावरून माझी नजर त्यांत विहार करणाऱ्या पतंगांकडे गेली. 'उंच उंच रे पतंग, घेइ तू भरारी' ह्या राजकवि यशवंतांच्या

ओळीची मला सहजच आठवण झाली. यशवंतांनी आपल्या कवितेत अगदी वेगळी भूमिका घेतली आहे. पण आकाशातील पतंगाकडे पाहून नकळत त्यांच्या ओळीची मला स्मृति झाली. आपापल्या गच्च्यांवरून किंवा छपरांवरून किंवा रस्त्यांवरून मुलें पतंग उडवीत होती. अगदी आनंदानें, चुरशीनें उडवीत होती. कांहीं पतंगांचे पेचही लागले होते. आणि ' काटी है, काटी है 'च्या आरोळ्यांनीं वातावरण गजबजूत गेलें होतें. पतंग उडत नसून आपण उडतो आहोंत, पतंग डोलत नसून आपण डोलतो आहोंत, पतंग ओढ घेत नसून आपण ओढ घेत आहोंत, पतंगाचा पेच लागला नसून आपला पेच लागला आहे, पतंग कटवला नसून आपण कटवले गेलों आहोंत—अशा तन्मयतेनें त्यांचें पतंग उडवणें चाललें होतें.

आणि तें साहजिकच होतें. मनुष्याला एक प्रकारच्या मोकळेपणाची आवश्यकता असते. सभोवतालच्या बंधनांना तो कंटाळलेला असो वा नसो. कंटाळलेला असला तर मोकळेपणाची त्याला अधिक गरज असते. नसला कंटाळला तरी देखील त्याला मधूनमधून मोकळीक हवी असते. आपण मुक्त आहोंत, सुटे आहोंत, मोकट आहोंत, दिल चाहेल तें करायला स्वतंत्र आहोंत—ह्या जाणिवेची माणसाला गरज असते. हा मोकळेपणा तो अनेक रीतींनी उपभोगू शकतो. तो गप्पा मारील, फिरायला जाईल, खेळत राहील किंवा मी माझ्या गच्चीवर पडून राहिलों होतो त्याप्रमाणें कांहीं न करतां नुसता पडून राहील. तो आपली सुट्टी कशीही घालवो, पण त्याला एक प्रकारच्या सुट्टीची, मुक्ततेची जरूरी असते. इतकेंच नाही, तर तो त्याचा हक्क आहे. जो मजूर आहे, हें नाही तें काम करतो आहे, त्याला मोकळा वेळ मिळालाच पाहिजे. न मिळाल्यास त्यानें आत्मरक्षणासाठीं त्याकरितां भांडलें पाहिजे, झगडलें पाहिजे. रजा ही शरीरालाच नुसती आवश्यक नसून मनाला देखील तिची फार गरज आहे.

मोकळेपणाची जरूरी शरीराप्रमाणें मनाला देखील आहे असें जें मीं आतां म्हटलें त्याची फोड केली पाहिजे. मनुष्यमात्र हा द्रष्टा आहे, निर्माता आहे, सर्जक आहे. त्याची दृष्टि लहान असो कीं मोठी असो, त्याची निर्माण-शक्ति, सर्जनशक्ति अल्प असो कीं अगाध असो, ह्या त्याच्या दृष्टीला आणि

शक्तीला आपलें सामर्थ्य दाखविण्याला अवसर मिळालाच पाहिजे. वॉटलूची लढाई ईटन आणि हॅरोच्या क्रिकेट-ग्राउंडवर लढली गेली अशा अर्थाची जी इंग्रजी म्हण आहे तिचा भावार्थ हाच आहे. सुट्टीच्या क्षणांतच खरी निर्मिति होऊ शकते. मनुष्याला समजो वा न समजो, त्याच्या हातून कांहीं ना कांहीं निर्मिति होतच असते. तो त्याचा स्वभावधर्म किंवा मनोधर्म आहे. त्यावांचून त्याला चैनच पडायचें नाही.

मुलें पतंग उडवतांना असल्याच भावनांचा—कळत किंवा न कळत-अनुभव घेत असतात. ती एक त्यांची सृष्टि असते. विश्वामित्रासारखी—परंतु शुद्ध हेतूनें निर्माण केलेली—ती एक प्रतिसृष्टि असते. ह्या आपल्या सृष्टींत त्यांना आकाशांत विहार करतां येत नाहीं. पण त्यांच्या ह्या नव्या पतंगसृष्टींत ते वाटेल तितकें उंच उडूं शकतात, घारीशीं स्पर्धा करूं शकतात, दुसऱ्या पतंगाशीं लडूं शकतात. आणि ही लढाई तरी कुठें चालते ? तर वर आकाशांत ! पुन्हा मौज अशी, कीं ह्या सर्व सृष्टीच्या व्यापारांत सर्जकाला आपली जागा कांहीं सोडावी लागत नाहीं ! जागच्या जागीं उभें राहून, दोरा कमीजास्त सोडून, हाताला थोडीफार मुरड देऊन त्याला प्रतिसृष्टीचा आनंद उपभोगतां येतो. आपल्या कामनांची पूर्ति, आपल्या इच्छांची अनुभूति त्याला असल्या जागीं किंवा उभ्या असल्या जागीं पाहायला व घ्यायला सांपडते.

आणि मग माझ्या मनांत एक विचार चमकून गेला, कीं त्या मुलांच्या पतंगसृष्टीप्रमाणेंच आपली सृष्टि ही देखील ईश्वराच्या कामनेचा विलास—कामनेची लीलातर नसेल ना ? असेलही कदाचित्. उपनिषदांत एके ठिकाणीं ‘स अकामयत्’—ईश्वरानें कामना केली, इच्छा केली—असें म्हटलें आहे.

तें कसेंही असो. प्रतिसृष्टि निर्माण करण्याचा हा आनंद सर्वांना उपभोगतां येण्याजोगा आहे. ह्याकरितां पैशाची किंवा मनःस्वास्थ्याची कांहींच गरज नाहीं. तुम्ही गरीब असां कीं श्रीमंत असां, तुम्हांला आपल्या इच्छेप्रमाणें नवें जग निर्माण करणें सहज शक्य आहे. थोडीशी तुम्हांला फुरसद असेल, थोडीशी तुम्हांला विश्रांति मिळेल, मनःस्वास्थ्यापेक्षां विशिष्ट रासिक मनोवृत्ति तुमच्या ठिकाणीं असेल, तर ‘ह्याचि देहीं आणि ह्याचि डोळां’ कोणत्याही प्रकारच्या निर्मितीचा सुखसोहळा तुम्हांला अनुभवतां येईलच येईल.

नवें जग

भटक्या

चैनीचे आणि सुखोपभोगाचे माझे जे कांहीं प्रकार आहेत त्यांत भटकण्याचा अंतर्भाव मी प्रामुख्याने करतो. माझ्या उमरीला गेल्या डिसेंबरांत उर्णापुरी छत्तीस वर्षे झाली. एवढ्या दीर्घ काळांत मी भटकण्याच्या पार्यां (वयाचीं पहिलीं सात वर्षे वजा करून) रोजीं दोन तास ह्या हिशोवानें आतांपर्यंत निदान वीस हजार तास तरी घालविले असतील ! (कोंवळ्या वयाच्या वाचकांनीं हें गणित करून बघावें. चूकभूल द्यावी घ्यावी.) ह्या दुर्लभ नरदेहाचा केवढा हा दुरुपयोग झाला असें मुमुक्षु लोकांना वाटण्याचा सहज संभव आहे. ह्याच्या उलट सुखेच्छूंना वाटेल, भटकण्याऐवजीं वीस हजार तास मी झोप घेतली असती किंवा सोंगट्या, पत्ते, कॅरम, टेनिस, बॅडमिंटन इत्यादि खेळ खेळले असतो, तर खुशालचेंडूंच्या यादींत माझे नांव प्रामुख्याने नसतें का झळकलें ? ह्या दोघांचेही म्हणणें खरें असलें तरी माझी ही विशिष्ट चैन मी कांहीं सोडायला तयार नाही. अगदीं व्यसनाच्या सदरांत गेली आहे माझी ही चैन. आणि व्यसन म्हटलें कीं तें सोडणें महाकठीण कर्म आहे असें एका महात्म्यानें म्हटल्याचें मला स्मरतें.

वयाच्या आठव्या वर्षापासून मी भटकत आलों आहे. सुरत जिल्ह्यांतील बलसाड गांभी त्या वेळीं मी होतो. त्या गांवावर अगदीं अजूनही मी निहायत खूप आहे. निसर्गसौंदर्यानें नटलेलें तें गांव आहे. दोन नद्या, एक डोंगर आणि विशाल सागर ह्यांनीं त्या गांवाला अपूर्व शोभा मिळवून दिली आहे. पाचूच्या कमरपट्ट्यांप्रमाणें नद्या त्या नगरीची शोभा वाढवितात आणि पश्चिम समुद्र तिच्या पायांना आपल्या लाटांनीं गुदगुल्या करीत असतो. तेथील फुलांफळांच्या वागा आपल्या सौरभानें आणि रसवत्तेनें रसिकांचें मन आपल्याकडे ओढून घेतात. आणि वयस्कर वडिलांप्रमाणें पारनेऱ्याचा डोंगर ही सर्व शोभा दुरून पण हसऱ्या नजरेनें बघत असतो. ह्या गांवाच्या सुरम्य परिसरांत मी खूप खूप भटकलों आहे. बलसाड ते तिथल हें जाऊन येऊन सहा मैलांचें अंतर आहे. दर शनिवारी मी समुद्रदर्शनाला जाऊन येत असें. जातांना

संध्याकाळ असे व येतांना रात्र होई. रातकिड्यांचा किर्किर् आवाजही त्या लहान वयांत मला भीतिदायक न वाटतां गूढरम्यतेनें भरलेला वाटे. वाटेंत ताड, शेंदरी, नारळ, करंजाचीं झाडें लागत. त्यांच्या विशिष्ट वासानें माझें मन भारलें जाई आणि माझीं पावलें न कळत मंदावत. अजून आठवतात मला ते दिवस.

भटकण्याचा आनंद लुटण्याविपर्यी मी माझ्या मुलाला सांगतो. पण त्याला त्याची आवड दिसत नाही. तो घरांत किंवा आळींत खेळण्यांत वेळ घालवितो. घरयशा किंवा आळीयशा आहे तो. मला वाटतें, हल्लींच्या मुलांना फिरायला एकंदरींत कमीच हवें. मी भटकलों तसें ह्या मुलांना भटकावेंसें कां वाटत नाही ? लहानपणीं मातापितरांच्या सहवासांत वेळ घालविणें जितकें अगत्याचें आहे, तितकेंच निसर्गाच्या, झाडाझुडपांच्या, नदीसमुद्राच्या सहवासांत घालविणें जरूरीचें आहे. केवढें अमोल व अगाध शिक्षण निसर्गाकडून आपणाला नकळत व सहज मिळतें ? शरीराचे विविध स्नायु व मन ह्यांना केवढा व्यायाम मिळतो मोकळ्या रानांत फिरल्यानें ?

भटकण्याच्या वेगवेगळ्या तऱ्हा असू शकतात. कित्येकांना मित्रमंडळींचा परिवार बरोबर घेऊन फिरायला जायला आवडतें, तर कांहींना एखाददुसरा शेलका स्नेही बरोबर घेऊन घरावाहेर पडायला रुचतें. मला मात्र एकटेंच भटकायला आवडतें. वाटेंत कोणी ओळखीचा भेटल्यास त्याला डावलून मी जात नाही किंवा एखादे वेळीं स्नेह्यांच्या संगतींत सांपडून त्यांच्याबरोबर फिरायला जावें लागलें तरी त्यालाही मी कंटाळत नाही. परंतु अशा प्रसंगीं, मी एकटा असतांना मला जितका आनंद वाटतो, तितका मुळींच वाटत नाही. अगदीं जखडल्यासारखें वाटतें मला अशा वेळीं ! एखाद्या मित्राच्या घरीं जाऊन मधून मधून गण्यागोष्टी करायला मला मनापासून आवडतात; पण भटकायला निघालों असतांना मला बोलणें मुळींच पसंत नाही. अशा वेळीं माझें निसर्गाशीं हितगुज चाललेलें असतें. दोन प्रेमी जीवांच्या मीलनासारखें आमचें त्या वेळीं नातें असतें ! आणि अशा प्रसंगीं त्रयस्थाची उपस्थिति किती बोचक, जाचक असते ह्याचा अनुभव कांहीं वाचकांना तरी खात्रीनें असेल !

भटक्या

निसर्गाच्या दिसेल त्या स्वरूपाकडे एकसारखें बघत राहावेंसें मला वाटतें. निसर्गाचें सौंदर्य डोळे भरून पाहावें आणि त्याचें संगीत कान भरून ऐकावें अशी एक प्रकारची अंतरीची ओढ लहानपणापासून मला लागली आहे. काळसर हिरव्या गर्द झाडीकडे तास नू तास बघण्यांत मला धन्यता वाटते. एखाद्या श्यामलेसारखी मोहक दिसते ती माझ्या डोळ्यांना. मोठमोठ्या वृक्षराजांना पाहून माझे मस्तक विनम्र बनतें. सूर्यप्रकाशाचा जो मजेशीर खेळ चालतो झाडांच्या पानांशीं, तो बघितला आहे का आपण ? एकच सूर्यप्रकाश; पण तो श्रीकृष्णाप्रमाणें विविध रूपें धारण करीत असलेला आढळतो. कोवळीं लाल पानें, तरुण हिरवीं पानें आणि वृद्ध पिवळीं पानें, ह्या सर्वांवर सूर्यकिरणें पडून ज्या मनोरम रंगछटा निर्माण होतात त्या कमालीच्या सुंदर असतात. अशा वेळीं लाडिकपणानें वाऱ्याची झुलुक येऊन पानांना हालवून गेल्यास कांहीं पुसूंच नका ! मूर्तिमंत काव्य अवतरल्याचा भास होतो अशा वेळीं.

सुगीच्या दिवसांत शेतांत ऊनसावलीचा जो लपंडाव चालू असतो तोही अगदीं प्रेक्षणीय असतो. पिवळसर, लालसर, किरमिजी रंगांच्या नाचऱ्या कणसांवर मध्येंच ऊन आणि मध्येंच सावली पडून जी शोभा निर्माण होते, तिची गोडी अगदीं अवीट आहे. आणि शरद ऋतूतील पांढरे ढग वर्षा ऋतूंत अगदीं जेरीस आलेले असतात ते. पाऊस पाडपाडून थकून जातात गुलाम ! आणि म्हणून आतां जागच्या जागीं सुस्तावल्यासारखे पडून असतात विचारे ! त्यांच्यावर जो सूर्यप्रकाश चकाकतो त्याची कांहीं वेगळीच जात आहे. मी चित्रकार नाहीं ह्यावद्दल मला किती वाईट वाटतें ! निसर्गाच्या नाजूक छटांना रंगकुंचल्याच्या साहाय्यानें चित्रकार अमर स्वरूप देऊं शकतो. निसर्गाचें स्वरूप चित्रकाराइतकें, मला वाटतें, कोणालाच कळलें नसेल. हृदयांतरीचें अगदीं नाजूक भाव त्याच्याखेरीज कोणालाच इतके चांगले समजत नाहींत. कवीला कदाचित् निसर्गाचें स्वरूप कळत असेल. माझ्यासारख्या गद्यलेखकाला मात्र निसर्गाकडे नुसतें पाहूनच समाधान मानून घ्यावें लागतें. पण असल्या पाहाण्याची देखील लजत, खुमारी कांहीं और आहे ह्यांत शंका नाहीं. निसर्गाची गोडी ही वर्णन करून सांगण्याजोगी गोष्ट नाहीं. निदान मला तरी ती सांगतां येत नाहीं. आणि म्हणून मी एकटेंच फिरायला जाणें पसंत करतो.

फिरस्ता, भटक्या, प्रवासी ह्या शब्दांवर माझी भटकण्याइतकीच प्रीति आहे. विश्वाचे सर्व दरवाजे, सर्व खिडक्या मोकळ्या झाल्यासारखे वाटते हे शब्द पाहिल्याने. विश्वाची अगाधता फिरस्त्याला जी आकलन होईल ती घरवशाला कशी होणार ? जें जें पाहूं त्याचे त्याचे आपण स्वामी नसलों तरी रसिक उपभोक्ते आहोंत अशी जाणीव भटक्याच्या ठिकाणी असते. जसजशी त्याची पावले पुढेपुढे पडत जातात, तसतशी विश्वाची अपूर्वाई, नवलाई, रहस्य हीं त्याला कळू लागतात. एखादे बालक जसे आईच्या हाकेने आकर्षिले जाते तसा तो अनंताच्या, दूरच्या, परंधामाच्या ओढीने आकर्षिला जातो. मी प्रवासी आहे, अनंताचा प्रवासी आहे, असे म्हणून चालणाऱ्याची पावले दमदार पडतात. आपणाला पुष्कळ कायें करायची आहेत ह्याची जाणीव त्याला असते. नवी नवी कार्याची क्षितिजे त्याला दिसू लागतात. त्यांच्या रंग-छटांनी उतेजित, प्रेरित होऊन तो पुढे पुढे जातो आणि मग भाग्यश्री, जयश्री हटकून त्याला माळ घालते. चरति चरतो भगः । इंद्र इच्चरतः सखा । (फिरणाऱ्याचे भाग्यही फिरते, समृद्ध वनेते. कारण इंद्र हा फिरणाऱ्याचा सखा असतो.) मला वाटते, ह्याचमुळे एक प्रकारच्या अंतःप्रेरणेने लहानपणापासून मला भटकण्याची, खूप खूप भटकण्याची, रानावनांतून भटकण्याची सवय लागली असावी. मीराबाईला हरिचरणाची चटक लागली होती. मला भटकण्याची चटक लागली आहे. ज्याप्रमाणे एखाद्या संताला दुसरा संत भेटला असतांना जीवीचे समाधान वाटते, त्याचप्रमाणे एखादा समानशील भटक्या भेटला असतांना मलाही समाधान वाटते. आपणाला नाही असे वाटत ? वाटत नसल्यास आजपासूनच आपण भटकायला सुरुवात करा. अमोल सुखाचा ठेवा हस्तगत झाल्यासारखा आपणाला वाटेल.

मिश्रराग

काहीं दिवसांपूर्वी मी एका गाण्याच्या मैफलीला गेलों होतो. रात्रीची प्रशांत वेळ होती आणि गायक खरा कलावंत असल्याने गाण्याला अगदी रंग भरला होता. प्रत्येक नव्या गाण्याला नवा नवा बहर-नवा नवा ढंग-नवी नवी लजत येऊन सर्व श्रोते, स्वतः गायक, त्याच्या बरोबरीचे सार्थीदार हे एक-प्रकारच्या नादब्रह्मांत लीन झाल्यासारखे दिसत होते. गायनाच्या ठिकाणी इतकी मोहिनी असू शकेल असे मला पूर्वी कधीही वाटले नव्हते. पण त्या दिवशी माझी खात्री झाली, की सुप्रसिद्ध आंग्ल कवि ब्राऊनिंग म्हणतो तेंच खरें. संगीत ही देवांची वाणी आहे, देवांची भाषा आहे.

गाणें इतकें रंगलें, की ह्याचा विचार करायला मला फार वेळ घालवावा लागला नाही. सनातनी पद्धतीचें शुद्ध रागदारीचें गाणें आळविण्याऐवजी त्या रात्री गायकांनें सर्व मिश्रराग गाऊन दाखविले. पिल्लू रागाच्या ब्रैठकीवर मांड, दरवारी, खंवावती, मालकंस, बागेश्री, पूर्वा इत्यादि रागांचें नृत्य त्यानें इतक्या सफाईनें, इतक्या शास्त्रशुद्ध रीतीनें, इतक्या कलापूर्णतेनें करून दाखविलें, कीं एका रागांतून तो दुसऱ्या रागांत जातांच श्रोत्यांच्या माना डोळें लागत आणि त्यांच्या मुखावाटे 'वाहवा' 'खाशी' असे धन्योद्गार निघूं लागत ! त्याचें तें निरनिराळ्या रागांना छेडणें-नाचविणें पाहून मला तर इंद्रधनुष्याचीच आठवण झाली. इंद्रधनुष्यांतील विविध रंग कुठें संपतात आणि कुठें सुरू होतात हें बोट ठेवून जसें दाखवितां येत नाही पण कळतें मात्र, तद्वतच एक राग संपवून ते दुसऱ्या रागांत केव्हां जात हें समजलें नाही तरी लवकरच ध्यानांत येई ! एकेक राग एकेक तास आळविण्यांत कलावंताची रागांवरील तयारी व्यक्त होत असेल, एखाद्या भव्य शिल्पकृतीप्रमाणें रागाचें संपूर्ण दर्शनही घडत असेल, पण मिश्ररागांची जी गोडी आहे ती काहीं और आहे असें मी तरी म्हणेन. आधुनिक युगांत एक प्रकारचें बंड करून ज्या नवीन गोष्टी आपण मिळविल्या व पुढेंही मिळवूं, त्यांत संगीताच्या क्षेत्रांत शुद्ध रागांची जी मिरासदारी होती ती कमी होऊन मिश्रराग जे हल्लीं सुरू आहेत त्यांची

प्रामुख्याने गणना करतां येईल. घट्ट बुद्धीचे जे पंडित असतील त्यांना माझे म्हणणें कदाचित् मान्य होणार नाही. पण कोणत्याही सर्जाव गोष्टीप्रमाणें कला देखील एक सर्जाव प्रगतिशील गोष्ट आहे असें मानल्यास तिची वाढ विशिष्ट तऱ्हेनें झालीच पाहिजे. आणि ह्याच दृष्टीनें मिश्ररागांचा जो प्रसार होतो आहे त्याचें अभिनंदन केल्याखेरीज मला राहावत नाही.

आणखीही कांहीं कारणांकरितां मिश्ररागांची तरफदारी मला करावीशी वाटते. मिश्रराग हा स्वाभाविक आणि सुंदर प्रकार आहे. आणि त्याचा आविष्कार अनेक प्रकारांनीं जगांत हरघडी पाहायला सांपडतो. निसर्गाकडेच पाहाना. एकच एक निळ्या किंवा भुज्या रंगाचा कंटाळा येऊन वर्षा आणि हेमंत ऋतूंत आकाशांत सकाळीं आणि संध्याकाळीं रंगाची नुसती लयलूट असते. मिश्ररंगांची तरफदारी करण्याकरितांच जणू काय आकाशांत विविध रंगांचा सडा शिंपलेला असतो. वृक्ष आणि वनस्पति ह्यांच्याकडे बघा. त्यांत किती विविधता, संमिश्रता आहे ! पानांचे रंग आणि आकार, वृक्षांची उंची आणि घेर, ह्यांत एकजिनसी एकेरीपणा नसून संमिश्रताच अधिक आहे. जमिनीकडे बघा. तींत दऱ्या, पर्वत, टेकड्या, सपाट जमीन असा सर्व संमिश्र कारभार आहे. आणि त्याचें कारण उघड आहे. सारखेपणा हा कंटाळवाणा असतो हें तत्त्व निसर्गाला अगदीं मान्य आहे. संमिश्रता हा सृष्टीचा प्राणच आहे म्हणानात !

स्त्री आणि पुरुष ह्यांचे स्वतंत्र एकजिनसी समाज स्वतंत्र आणि एकजिनसी राग आणि रागिण्यांप्रमाणें कितीही चांगले दिसले तरी जोंपर्यंत त्यांच्यांत संमिश्रता उत्पन्न होत नाही तोंपर्यंत त्यांना कांहींच महत्त्व नसतें. मिश्ररागांप्रमाणें स्त्रीपुरुषांचे मिश्रसमाजच अधिक सुंदर, अधिक उपयुक्त, अधिक परिणामकारक ठरतात. स्त्रीराज्याची किंवा पुरुषराज्याची कल्पना अंमलांत आणली असतांना ती किती हास्यास्पद ठरते ह्याची उदाहरणें आपल्या पुराणांत तर आहेतच, पण प्रत्यक्ष सृष्टींतही कांहीं कमी नाही पाहायला सांपडत. पुरुषसंपर्कापासून कैक मैल स्वतःला दूर ठेवणाऱ्या हट्टी आणि मूर्ख स्त्रियांचे नमुने आपल्या समाजांत कांहीं कमी नाहीत. त्याचप्रमाणें स्त्रिया म्हणजे मूर्तिमंत पाप होय, असें समजून त्यांच्या दिशेकडून येणारा वाराही

अंगाला न लागूं देणारे बोकड ब्रह्मचारीही आपल्यांत आहेत. पण त्यांच्या आयुष्याकडे बघा. त्या आयुष्याचा नुसता सहारा झालेला तुम्हांला आढळेल. कुठल्या तरी दुष्प्राप्य आणि अडाणी ध्येयांच्या मार्गे लागून जग सुधरायला निघालेल्या त्या जडभरतांकडे पाहिलें कीं त्यांची कींव येते. ह्यांनीं लग्नें केलीं तर किती चांगलें होईल असें मला नेहमीं वाटतें. प्रौढ कुमारिका आणि प्रौढ कुमार ह्यांनीं हल्लीं जो स्वतःच्याच ठिकाणीं धुमाकूळ माजविला आहे तो अगदीं विलक्षण आहे. त्यापेक्षां हे लोक एकमेकांच्या जवळ येतील, चहा घेतील आणि परस्पराना चाहूं लागतील तर किती बहार होईल !

माझ्या माहितींत एक ब्रह्मचारी आहे. चांगला नैष्ठिक ब्रह्मचारी आहे. शनिवारीं मारुतीचें दर्शन आणि उपवास हीं तो कधींही चुकवीत नाहीं. त्याचा व्यासंग म्हणजे स्त्रियांखेरीज सर्व विषयांचा आहे, सर्व विद्या आणि सर्व कला ह्यांचा अभ्यास त्यानें केला आहे व पुढेंही करण्याचा त्याचा मनसुबा आहे. अशा मनुष्याच्या ठिकाणीं निश्चयाचें तेज आणि प्रसन्नता हीं दिसायला हवीत. पण तो सदा दुर्मुखलेला आणि वखवखलेला असतो. स्त्रिया पाहिल्या कीं त्याला वास्तविक कांहीं वाटूं नये. पण विजेची गाडी जवळून जावी त्याप्रमाणें एखादी स्त्री जवळून गेली कीं तो चार पावलें मार्गे सरतो. आणि मग कौतुकांनै तिच्याकडे पाहाण्याचें सोडून जागच्या जागीं उसासे आणि निश्वास टाकीत राहातो. कळ्यांच्या निश्वासाप्रमाणें लवकरच एखादी विभावरी शिरूरकर 'फुलांचे उसासे' नांवाचा लघुकथासंग्रह माझ्या मित्राला उद्देशून काढील तर बरें होईल अशी जाहीर इच्छा येथें प्रगट केल्यावांचून मला राहावत नाहीं.

मनुष्यस्वभावाचा विचार करीत असतांना देखील मला शुद्ध रागापेक्षां मिश्र-रागाचीच जरूरी आणि उपयुक्तता अधिक पटते. एकच एक गुणधर्मांचीं माणसें मला तरी फारशीं आवडत नाहींत. सदोदित मारक्या म्हर्शांच्या डोळ्यांनीं जगाकडे बघणारा रागीट मनुष्य मला जसा आवडत नाहीं, तसाच एखाद्या धबधब्याप्रमाणें आपल्या प्रेमाचा वर्षाव सतत करणारा मनुष्यही मला आवडत नाहीं. डिकाप्रमाणें लोभ करणारा मनुष्य जसा मला रुचत नाहीं, त्याचप्रमाणें गांधीलमाशीप्रमाणें जो भेटेल त्याला डसणारा जीवही मला जवळ करावासा

वाटत नाही. मत्सर, द्वेष, ममता, शोक इत्यादि मनोविकार स्वतंत्रपणाने आणि उत्कटत्वाने ज्यांच्या ठिकाणी वसत असतात अशीं माणसें मला डोळ्यांसमोर देखील पाहायला आवडत नाहीत. मरेपर्यंत आपला स्वभाव आणि मनोधर्म न बदलणारीं माणसें पुष्कळ वेळा कौतुकाचा विषय होतात हे मला माहीत आहे. आणि विशेषतः त्यांचे मनोधर्म चांगल्या स्वरूपाचे असल्यावर ते अभिनंदनीय वा वंदनीय ठरावेत ह्यांतही कांहीं नवल नाही. पण मला स्वतःला मात्र अशा लोकांवद्दल कांहीं विशेष वाटत नाही. साऱ्या जन्मांत एखादा मनुष्य कधीही रागावला नाही, कधीही रुसला नाही, कधीही चिडला नाही, कधीही असत्य बोलला नाही, कधीही कधीही दुर्वर्तनाने कलंकित झाला नाही असें मला कळलें तर त्या मनुष्याला मी जागच्या जागी फार झालें तर वंदन करीन; पण त्याच्याजवळ जाऊन त्याची मैत्री कधीही करणार नाही. आणि मला वाटतें आपणही असेंच कराल.

कल्पना करा; आपला एखादा मित्र किंवा मैत्रीण आहे, आणि त्याच्या किंवा तिच्या ठिकाणी एखादीच मनोभावना प्रवळ आहे. अशा मित्राची किंवा मैत्रीणीची प्रीति राखणें तुम्हांला फार कठिण होऊन बसेल. कारण तुमचा स्वभाव त्याला किंवा तिला नीट समजणार नाही. तुम्हांला ज्या वेळीं सहानुभूतीची अपेक्षा असेल त्या वेळीं तुमचा मित्र म्हणेल, “बाबारे, जग हें नश्वर आहे. तस्मात् गेलेल्याचा वृथा शोक कां करतोस ?” अशा वेळीं त्या मित्राची गालफडे रंगवारींशी तुम्हांला वाटणें साहजिक आहे. आणि समजा, त्याप्रमाणें तुम्हीं केलेंत तरी देखील येथू खिस्ताच्या किंवा एकनाथाच्या शांतीनें तो म्हणेल, “अज्ञानाला बळी पडल्यानें माझे सांगणें तुझ्या गळीं आतां उतरलें नाही, तरी खरें ज्ञान हें त्रिकालाबाधित आहे. वृथा शोक करणें हें व्यर्थ आहे. माझा राग आला असल्यास माझे हें दुसरें गालफड आहे. तें वाटल्यास रंगीव.” माझी खात्री आहे अशा वेळीं तुम्हीं त्याचें गालफड न रंगवितां, स्वतःच्याच तोंडांत मारून घ्याल आणि त्याचा संबंध कायमचा सोडून द्याल !

तुमचें तें करणें अशा वेळीं अगदीं योग्यच ठरेल. कारण कोणत्याही मनुष्याच्या ठिकाणीं आपण सर्व प्रकारच्या मनोधर्माची अपेक्षा करतो. मनुष्य म्हटला कीं तो जसा रागावला, रुसला, प्रेमानें डोलला, द्वेषानें उसळला पाहिजे

त्याचप्रमाणें दुसऱ्याच्या ठिकाणचे हे भावही त्याला कळून त्यानें सहानुभूति अनुभविली पाहिजे आणि दुसऱ्याला ती दर्शविली पाहिजे.

माझ्यावर सदोदित प्रेम करणारी, कधीही माझ्यावर न रागावणारी, माझ्या अपराधांकडे दुर्लक्ष करणारी, माझ्या ठिकाणच्या एवढ्याशा गुणांचेही कौतुक करणारी, मला कुठें ठेवूं आणि कुठें नाही असें होणारी, कनवाळूपणानें माझ्या सर्व कृत्याकडे वचणारी, सदोदित माझा ध्यास धरणारी, माझ्या वाटेकडे डोळे लावून बसणारी, मी टाकून बोललों तरी उलट उत्तर न करणारी, माझ्याशीं कधीही न चिडणारी, मला कधीही न फसविणारी, माझा कधीही त्याग न करणारी एखादी स्त्री, अगदीं तरुण व सुस्वरूप स्त्री मला जर भेटेल तर तिला मी आई म्हणेन पण मैत्रीण मात्र कधीही म्हणणार नाही. आणि ह्याचें कारण उघड आहे. संमिश्र रागाप्रमाणेंच संमिश्र स्वभावाची गोडी अगदीं अवीट आहे.

चाट बनणें !

प्रत्येक मनुष्याच्या आयुष्यांत—कमीअधिक प्रमाणांत—चाट बनण्याचे प्रसंग केव्हां ना केव्हांतरी येतातच. अगदीं अजिवात कधींही एखादा मनुष्य चाट बनला नाहीं असें होणेंच शक्य नाहीं. आजपर्यंत इतके लोक चाट बनले आहेत, कीं मनुष्याची व्याख्या 'चाट बनणारा प्राणी' अशी करायला काहीं हरकत नाहीं.

प्राचीन काळांतील थोर पुरुष घ्या किंवा अर्वाचीन काळांतील थोर पुरुष घ्या, त्यांच्यावर चाट बनण्याचे प्रसंग येऊन गेले आहेत असें तुम्हांला आढळेल. एवढा मोठा प्रभु रामचंद्र ! पण तोही विचारा चाट बनल्याखेरीज राहिला नाहीं. रामराज्याला कौपीणी दोष ठेवूं शकणार नाहीं असें त्याला वाटूं लागतें न लागतें तोंच एका रजकानें त्याच्या बर्मावर, त्याच्या मर्मावर, त्याच्या कीर्तीवर डांवर (त्या काळीं. डांबराचा शोध लागला असल्यास) फासलें ! श्रीकृष्णाची थोरवी काय वर्णावी ! पण त्याच्यावर देखील चाट बनण्याचे प्रसंग वेळोवेळीं येत. आणि हें साहजिकच आहे. एका बायकोशीं संसार करीत असतांना आपण जर चाट बनतों, तर सोळा हजार एकशेंआठ कामिनींच्या गरजा भागवितां भागवितां श्रीकृष्णाला चाट बनण्याचे किती प्रसंग निर्माण झाले असतील त्याचें गणितच करावें लागेल. नारदमुनींची तीच तन्हा. त्रिभुवनाला चाट बनवीत फिरणाऱ्या ह्या ब्रह्मचान्यावर एकदा असा भयंकर प्रसंग येऊन कोसळला, कीं त्या वेळीं त्याला अगदीं नकोसें होऊन गेलें.

जगाच्या राजकारणाच्या अग्रभागीं चमकणारे आजचे थोर पुरुष घ्या. तेही केव्हां ना केव्हांतरी चाट बनले आहेत असेंच दिसून येईल. अँबिसी-नियाचा सम्राट रासतफारी ह्याचें साम्राज्य आपण चुटकीसरशीं हस्तगत केलें ह्या आनंदांत मग असणाऱ्या सिनॉर मुसोलिनीवर देखील चाट बनण्याचा प्रसंग येऊन गेला. रासतफारीनें मुसोलिनीच्या नाकावर वाट करून आपलें गेलेलें साम्राज्य परत मिळविलें. मँजिनो नांवाच्या अभेद्य तटबंदीच्या आड

आपण एकदम सुरक्षित आहोंत असें मानून चालणाऱ्या फ्रेंच राष्ट्रावर चाट बनण्याचा प्रसंग कसा आला तें सर्वांच्या स्मरणांत असेलच. क्रीटचें बेट आपण कांहींही झालें तरी टिकविणार अशी भरंवशाची भाषा वापरणारे ब्रिटनचे मुख्य प्रधान श्रीयुत चर्चिल घ्या. अगदीं अनपेक्षितपणें व अनपेक्षित प्रमाणांत जर्मन वैमानिक दल क्रीटच्या बेटावर येतांच त्यांच्यावर चाट बनण्याचा प्रसंग आलाच. आपले महात्मा गांधी, जीनासाहेब आणि सावरकरमहोदय घ्या. आयुष्यांत जितक्या वेळां वापूजींनीं उपवास केले, तितक्या वेळां ते थोड्या फार प्रमाणांत चाट बनले होते. कांहीं तरी भयंकर प्रसंग घडावा, गांधीजींना चाट बनल्यासारखें वाटावें आणि त्यांनीं मग उपवास सुरू करावा असें त्यांच्या जीवनांत कैक वेळां झालें. जीनासाहेब ज्या वेळीं वर्तमानपत्रांतून लांबलचक पत्र-व्यवहार प्रसिद्ध करीत त्या वेळीं मनांत तेही अगदीं सफे जिरलेले असत. आमचे स्वातंत्र्यवीर ज्या ज्या वेळीं खूप आजारी आहेत अशा बाहेर वातम्या पसरत त्या त्या वेळीं त्यांच्यावरही राजकारणाच्या दृष्टीनें पेचप्रसंग निर्माण झालेला असे अशी जी कांहींकांची समजूत आहे तिच्यांत तथ्यांश नाही असें कोण म्हणेल ?

थोरामोठ्यांनीं ज्या गोष्टीला आश्रय दिला त्या चाट बनण्याच्या वेळीं होतें काय त्याचा विचार अगत्याचा ठरेल. चाट बनण्याच्या प्रसंगाच्या आधीं जी मनःस्थिति किंवा परिस्थिति असेल आणि तिला जबरदस्त व भयंकर असा धक्का ज्या वेळीं बसेल त्या वेळीं चाट बनण्याची स्थिति निर्माण होते. मनुष्याच्या मोठेपणाच्या कल्पनेला, त्याच्या महनीयतेला, त्याच्या दृढ समजुतींना, त्याच्या पूर्वग्रहांना, त्याच्या अहंकाराला ज्या वेळीं चुरडल्या-भरडल्यासारखें वाटतें, त्याच वेळीं तो चाट बनतो. इतर लोक तो जिरला असें समजतात. शिवाजीच्या ऐटीनें आपण घोड्यावर बसून जात असतांना आपणाकडे बघून कोणीं रामराम न केल्यास, किंवा तात्यासाहेब केळकरांसारखें खोकूनही सभागृहांतील श्रोत्यांचें आपल्याकडे लक्ष नसल्यास, किंवा डग्लस फेरबँक्ससारखे कळे ठेवून सुद्धा एकाही पोरीनें आपणाकडे न बघितल्यास, थोर वक्त्याच्या आविर्भावानें आपण बोलत असतांना श्रोत्यांनीं आपली 'आतां पुरे करा हो' म्हणून रेवडी उडवल्यास, किंवा अद्यतन केशवेषा नि अधरभूषा

करूनही आपणाकडे एकाही तरुणाची नजर न वळल्यास आपणावर चाट वनण्याचा भयंकर प्रसंग कोसळतो. कारण ह्या वेळीं आपल्यातील 'अहं' ला जोराच्या कानपिचक्या मिळतात. वसला आहे का आपल्या 'अहं' ला असा कधी धक्का? आपण म्हणाल, आमच्या ठिकाणी 'अहं' ची भावनाच नाही, मग तिला धक्का कोटून वसणार? असें जर असेल तर आपण मुक्त आहांत किंवा अन्य कोणी त्याच कोटींतील आहांत असें मला म्हणावें लागेल. मला मात्र असले धक्के कैक वेळां वसले आहेत.

माझा अगदीं पहिला लेख ज्या वेळीं कॉलेजच्या त्रैमासिकांत प्रसिद्ध झाला त्या वेळीं आपण कांहींतरी विशेष केलें असें मला वाटलें. इतकेंच नाही, तर सर्वांचें लक्ष आपल्याकडे आतां लागणार, हेच ते विश्वनाथ पांडुरंग दांडेकर असें लोक म्हणणार आणि कॉलेजचे आपण अगदीं 'हीरो' बनणार असेंही माझ्या मनानें घेतलें. सर्वांनीं आपला लेख वाचला असेल आणि सर्वजण आपणाला मानाचे मुजरे करतील अशीही कल्पना मला चाटून गेली. त्या भावनेनें मी सर्वांकडे वधू लागलों. पण फारच थोड्यांचें लक्ष आपणाकडे आहे असें मला कळून आलें. त्या दिवशीं माझ्या 'अहं'ला पहिला धक्का वसला.

दुसरा धक्का मला माझ्या प्रोफेसरांकडून मिळाला. वन्यापैकीं विद्यार्थी म्हणून वर्गांत माझी गणना होत होती आणि माझ्या त्या विशिष्ट प्रोफेसरांचें माझ्याविषयीं विशेष चांगलें मत होतें. कांहीं वर्षांनंतर मुंबईत एके ठिकाणीं ते प्रोफेसर मला भेटले. मला वाटलें होतें, कीं माझ्या उत्कर्षाची व साहित्यिक कामगिरीची त्यांना माहिती असेल व ते माझी त्याबद्दल पाठ थोपटतील. पण ह्यापैकीं कांहींच झालें नाही. प्रोफेसरांना माझी किंवा माझ्या नांवाची पुसटही ओळख नसलेली पाहून मी अगदीं गार झालों.

मला तिसरा धक्का मिळाला सेकंड एल्एल्.बी. च्या परीक्षेकडून. एका महान् ज्योतिष्यानें असें महान् भविष्य वर्तविलें होतें, कीं त्या परीक्षेंत मी पहिल्या वर्गांत पहिला येणार! त्या भविष्यानें उत्साहित होऊन मी कांहींशा वेपर्वाईनें कायद्याचा अभ्यास केला. परीक्षेच्या जागीं पहिल्याच दिवशीं माझ्या उत्तरपत्रिकेवर शार्ड सांडली. मला ती गंगौघाप्रमाणें पवित्र वाटली. कारण चाट वनणें

शाई सांडणें हें शुभ चिन्ह विद्यार्थीवर्गांत समजलें जाई. त्या शाईचा टिळाही मी कपाळावर लावणार होतो; पण तेवढें धैर्य मला झालें नाहीं. एका तासांत माझीं उत्तरें लिहून संपत आणि आपण इतरापेक्षां किती हुशार ह्या भावनेनें त्यांच्याकडे कस्पटाप्रमाणें पाहून मी माझ्या उत्तरपत्रिका सुपरवायझरसाहेबांना देत असें. पांच दिवस असे गेले. मी त्या पहिल्या वर्गांत येण्याच्या कल्पनेच्या नशेतच वेहोष होऊन पडलों होतो. आणि मग परीक्षेचा 'परिणाम' जाहीर झाला. त्यांत मला पहिला वर्ग तर राहोच, पण दुसरा किंवा तिसराही वर्ग मिळाला नव्हता ! कांहीं विषयांत निदान आपणाला माफी असेल असें वाटून मी चौकशी केली. पण हाय ! कोणत्याही विषयांत मला पन्नास टक्के गुण मिळाले नव्हते.

आणखी एकदा चाट वनण्याचा प्रसंग कोल्हापूरच्या स्टेशनावर मला आला. स्टेशनाच्या अगदीं जवळ माझ्या मित्राकडे मी उतरलों होतो. ज्या दिवशीं कोल्हापूर सोडायचें असें मी ठरविलें होतें त्या दिवशीं खूप लवकर मी उठलों होतो. स्टेशन अगदीं जवळ म्हणून मित्रानें पहाटे चहा घेऊन निघण्याचा आग्रह केला. चहा घेऊन मी धावत येतो तों गाडी माझ्यापुढून जात असलेली मला दिसली. आपणाला अगदीं 'कसा चाट वनलास' असें म्हणत भक्भक् करीत सदर्न मराठाचें एंजिन जातें आहे असें मला त्या वेळीं वाटलें.

अगदीं अलीकडे माझ्यावर चाट वनण्याचा जो प्रसंग आला तो माझ्या सुताराशीं गप्पागोष्टी करतांना. खुर्च्या टेवले वनविणाऱ्या इतर चार सुतारापेक्षां त्याच्या ठिकाणीं थोडी जास्त सौंदर्यबुद्धि आहे एवढीच त्याच्याविषयीं माझी कल्पना होती. तो उत्तम कारागीर किंवा कलावंत आहे ह्याविषयीं माझी खात्री होती. पण तो उत्तम तत्त्वज्ञानीही आहे हें मला माहित नव्हतें. बारा तास लाकूड आणि रंध्याच्या झटापटींत राहाणारा इसम थोर विचारवंत असूं शकतो ह्याची जाणीव मला मुळांच नव्हती. पण ती त्यानें मला करून दिली. "आपला आत्मा निरनिराळीं सोंगं घेऊन जरी जगांत वावरला तरी त्यानें स्वतःचें स्वरूप विसरूं नये. मी सुतार असलों, लोहार असलों, वकील असलों, मजूर असलों, तरी खरा मी दुसराच आहे. खरा मी निरंजन आहे, निर्विकल्प आहे. जग हा आभास आहे. ती एक ईश्वराची सुंदर कल्पना आहे. आम्ही

ज्याप्रमाणें कल्पनेंतला आकार देऊन सुंदर नक्षीकाम, सुंदर कपाट साध्या लाकडांतून बनवितों, त्याप्रमाणें ईश्वरानें निव्वळ कल्पनेनें जग बनविलें आहे. जग म्हणजे प्रवाही पदार्थांचा नुसता गोळा. त्याच्यांतून हे सुंदर दिसणारे स्त्री-पुरुष, पशुपक्षी, कृमिकीटक ईश्वरानें कल्पिले. हे नुसते आकार आहेत. ईश्वराची ही मूर्तिमंत किंवा साकार कल्पना आहे.” हें व अशा तऱ्हेचें मौलिक तत्त्वज्ञान जेव्हां त्याची वाणी स्रबूं लागली तेव्हां अगदीं थोत्राड रंगविल्यासारखा नम्रपणानें मी त्याच्याकडे पाहूं लागलों. सामान्य समजल्या जाणाऱ्या एका कारागिराच्या तोंडून हिंदु तत्त्वज्ञानांतील उच्च सिद्धांत साध्या व सोप्या भाषेंत मांडले गेलेले पाहून माझ्या ज्ञानाची मला कांय वाढूं लागली. मी अगदीं सफै चाट बनलों त्या दिवशीं.

आणि त्या दिवसापासून माझा असा ग्रह होत चालला आहे, कीं मधून मधून चाट बनण्याचे प्रसंग माणसावर आले पाहिजेत. स्वतःविषयीं आपल्या ज्या कांहीं भल्याबुऱ्या कल्पना असतात त्या डिवचल्या गेल्या पाहिजेत, त्यांना जोराचे धक्के मिळाले पाहिजेत. आंतड्यांना ज्याप्रमाणें रेचकाची आवश्यकता असते, त्याप्रमाणें मनाला चाट बनण्याचीही जरूरी असते. ईश्वर किती थोर आहे ! पण तोही बापडा दर वर्षीं चाट बनतो. आपण निर्माण केलेल्या सुंदर जगांत विषमता, अन्याय, दुःख, चढाओढ हीं पाहून त्याला अगदीं चाट बनल्यासारखें होतें. त्याच्या वृत्ति अंतर्मुख बनतात आणि मग तो देवशायिनी एकादशीपासून तों देवप्रबोधिनी एकादशीपर्यंत झोपां जातो. ह्या झोपेचा, हितकारक असाच उपयोग होतो. कारण त्यानंतर डोळे उघडून तो जेव्हां जगाकडे पाहतो तेव्हां त्याला जिकडे तिकडे समृद्धि आणि सुवत्ता आढळते. शेते धान्यांनीं भरलेलीं असतात. सरोवरे पाण्यानें तुडुंबलेलीं दिसतात. आकाश निरभ्र असतें. मनुष्याचें मन धुतळें गेलेलें दिसतें.

असार पसारा

कांहीं दिवसांपूर्वीची गोष्ट. मुंबई शहरांतील ज्या चौकांत गिरगांव, सॅडहर्स्ट रोड, केनेडी पूल, चौपाटी, ऑपेरा हाऊस इत्यादि रस्ते येऊन मिळतात, त्या चौकाच्या कोपऱ्यावरील एका दुकानाच्या ओठ्यावर बसल्या बसल्या तेथून दिसणाऱ्या जनसमुद्राकडे मी बघत होतो. वेळ संध्याकाळ उलटून रात्रीच्या पहिल्या प्रहराची असल्यामुळे ह्या लोकसागराला अगदी भरती आली होती. मनुष्यांवर मनुष्यांच्या येणाऱ्या प्रचंड लाटा चौकांतील पोलीस अडवून धरून कांहीं काळ मोटाररूपी जलचरांना स्वैरसंचार करून देत आणि नंतर ह्या जलचरांची वाट अडवून मानवी लाटांना मोकळ्या सोडीत. ह्या मानवी लाटांत केवढी विविधता होती. अद्यतन पोशाख केलेले तरुण, वेष्टभूषेच्या बाबतींत रुपेरी पडद्यावरील तारकांना लाजविणाऱ्या नवयुवती, प्रणयाचा पहिला बहर अनुभविणारी जोडप्यां, चाळींतील आयुष्याला कंटाळलेले संसारी जीव, आयुष्याची संध्याकाळ अनुभवं लागलेले म्हातारे, काबाडकष्टांतच आपला जीव खपणार असे मानणारे कामगार व त्यांच्या स्त्रिया, फिरण्याखेरीज ज्यांना कांहीं जीवितकार्य नाही असे उडाणटप्पू लोक, अशी विविध प्रकारची मंडळी घाई-घाईने चालली होती. समुद्रांत एवढ्या लाटा येतात कोठून ह्याचें जसें एखादे वेळीं आपणाला आश्चर्य वाटतें, तसेंच इतके हे लोक येतात कोठून ह्याचें त्या वेळीं मला आश्चर्य वाटलें. चौपाटीकडील लोक सॅडहर्स्ट रस्त्याकडे जाताहेत, गिरगांवाकडील लोक चौपाटीकडे जाताहेत, कांहीं हौशी लोक ऑपेरा हाऊस-मध्यें चाललेला 'मदर इंडिया' हा बोलपट पाहायला जाताहेत, मधून मधून निरनिराळ्या आकाराच्या व रंगाच्या मोटरी धावताहेत, अशी एकच विलक्षण गर्दी त्या चौकांत उडाली होती. आणि ह्या गर्दीवर विद्युद्दीप प्रकाशत असल्यामुळें तिला एक विशिष्ट प्रकारची शोभा आली होती. फिरून फिरून थकल्यामुळें मी ओठ्यावर बसलों होतो आणि त्या गर्दीचें कोडें उलगडण्याचा मनार्थी प्रयत्न करित होतो. ही गर्दी जाते आहे कुणीकडे ? तिचें उद्दिष्ट काय ? ही गेली होती कुठें ? तिचें अस्तित्व किती काळ आहे ? अनंतकाळपर्यंत ही

अशीच का गर्दी राहाणार आहे ? हे लोक एवढे गर्दीत का ? घडीची देखील ह्यांना उसंत असून नये का ? हे खरोखर घाईत असतात कीं आहोंत असें दाखवितात ?—असे एक कीं दोन अनेक प्रश्न माझ्या डोक्यांत उत्पन्न होत होते; पण त्यांचें उत्तर—विनचूक उत्तर—मला कांहीं सांपडत नसल्यानें मी विमनस्क अवस्थेंत आपला बसून होतो.

इतक्यांत जवळच्या हॉटेलांतून रेडिओद्वारा स्वरलहरी ऐकूं येऊं लागल्या—
—असार पसारा व्यर्थ संसार सारा. माझ्या मनाला बरें वाटलें. आतां-पर्यंत वाटत असलेलें कोडें उलगडलें गेलें, ह्या आनंदानें मी जागच्या जागींच जरा ताठ होऊन बसलों. माझ्या समोर भरतीला आलेल्या लोकसागराला कांहीं खरोखर किंमत आहे का ? असारच नाही का हा सारा पसारा ? मोटरी, गाड्या, माणसें, त्यांचा भपकेबाज पोशाख, विद्युद्दीप, लोकांची धांदल, ह्या सर्व गोष्टी असारच नाही तर काय ? लोकांनीं मांडलेला हा सारा संसार व्यर्थ, अगदीं व्यर्थ होय. ह्या क्षणाला दिसणाऱ्या लोकसागराला शंभर वर्षांपूर्वी कांहींच अधिष्ठान नव्हतें, आणि आणखी कांहीं वर्षांनींही कांहीं अस्तित्व राहणार नाही. असल्या क्षणजीवी गर्दीला 'असार पसारा' ह्याखेरीज दुसरें काय तुम्ही नांव देणार ?

क्षणापूर्वी मनांत उडालेलें काहूर कांहींसें कमी झाल्यासारखें मला वाटलें. हा सर्व खोटा पसारा आहे, ह्या जाणिवेनें मनांतला गोंधळ बराच कमी झाला. पण मनाला पूर्ण शांति मिळायला पाहिजे ती कांहीं मिळाली नसल्यानें पुन्हां माझी वृत्ति विमनस्क, बेचैन बनली. समोरच्या पायवाटेवर उभ्या असलेल्या एका स्त्रीकडे माझें लक्ष गेलें. साधारण सुरेखांत जमा होईल अशी ती तरुणी होती. तिचा चेहरा पूर्णपणें भावशून्य असा दिसत होता. माझ्याचप्रमाणें तीही गर्दीकडे पाहात उभी होती. आणि मला वाटलें, तिलाही ती गर्दी माझ्याच-प्रमाणें असार, व्यर्थ वाटत असावी. किती तरी वेळ ती तशीच उभी होती. अगदीं एखाद्या निर्जीव पुतळीप्रमाणें उभी होती. तिचें उभें राहाणें देखील मला व्यर्थच वाटूं लागलें. तिथल्या त्या असार पसऱ्यांत गर्दी करायला ही स्त्री कशाला हवी होती, असें मला मनांतल्या मनांत वाटूं लागलें. तोंच पूर्वीच्या असार गर्दीकडे पाहात असतांनाच तिची कळी उमलल्यासारखी असार पसारा

पाहून मी स्तंभितच झालों ! त्या गर्दीतून वाट काढीत तिच्याकडे येणाऱ्या एका तरुणाला आणि एका लहान मुलाला पाहून पूर्वीचा तिचा भावशून्य चेहरा भावपूर्ण बनला ! तिच्या गालावरील गुलाब फुलल्यासारखे मला वाटले. तिच्या डोळ्यांतील चमक मला कांहीं और दिसू लागली. त्या लहान मुलाला तिने उचलून आपल्या हृदयाशी घट्ट दाबले, आणि तरुणाकडे प्रेमळ नजरेने बघत तिने त्याच्याबरोबर रॉयल ऑपेरा हाऊसमध्ये प्रवेश केला !

तेवढ्या त्या घटनेने माझ्या मनांतील कोडे पूर्णपणे उकलले गेले. माझ्या-समोर असलेल्या गर्दीला—त्या मानवसागराला—‘असार पसारा’ म्हणून संबोधायला आतां मी मुळींच तयार नव्हतों. कारण माझ्या एका व्यक्तीच्या दृष्टीने तो कदाचित् ‘असार पसारा’ असला, तरी मुळांत तो तसा मुळींच नाही, अशी माझी खात्री झाली. त्या ‘असार पसान्यां’तच किती तरी जणांच्या थोर आशा नि उज्वल आकांक्षा निगडित झाल्या असतील. माझ्या दृष्टीने व्यर्थ वाटणाऱ्या त्या गर्दीतच ज्यांची घरी गृहिणी वाट पाहात आहे असे पति असतील. त्यांना त्या पतींच्या आगमनाने केवढा मोठा आनंद होईल ! महत्त्वाचे आणि फायदेशीर संदेश नेणारे दूत त्या गर्दीत असतील. ज्यांना ते आशादायी संदेश मिळतील त्यांना केवढी धन्यता वाटेल ! मृत्यूशी झगडत असलेल्या जीवांना अमृतौषधी देणारे वैद्य असतील. त्यांना पाहून रोग्यांना किती हुरूप आल्यासारखे होईल ! अशा एक की दोन अनेक व्यक्ति अनेक प्रकारच्या कार्यांत गुंतलेल्या, अनेक प्रकारचीं उद्दिष्टे असलेल्या त्या गर्दीत खचित असतील. आणि मग असल्या जमावाला ‘व्यर्थ पसारा’ हें नांव आपणाला कसे देतां येईल ? ज्याचा त्या गर्दीशी कांहीं देखील संबंध नाही, त्याच्या दृष्टीने तो ‘असार पसारा’ असला, तरी मुळांत तो तसा नाही. त्या पसान्याला सार आहे, महत्त्व आहे, ध्येय आहे, आणि गति तर आहेच आहे. त्या गर्दीला ‘असारा पसारा’ म्हणून क्षणापूर्वी संबोधणाऱ्या माझ्या मनाची मला कीव करावीशी वाटली. त्या समूहाला ‘व्यर्थ’ म्हणून म्हणणें हा त्याचा मोठा अपमान होय असें मला वाटले.

आणि जो अपमान माझ्या नकळत त्या जनसंमर्दाचा मी केला, तसा अपमान ईश्वराने निर्माण केलेल्या ह्या सुंदर जगाचा कांहीं विचारवंत

करीत असलेले पाहून मला वाईट वाटलं. जग हें मिथ्या आहे, प्रपंच हा पाण्यावरील बुडबुडा आहे, जीवित क्षणभंगुर आहे, जगांत टिकणारे असें कांहींच नाहीं, सर्व वस्तु नकली आहेत, त्यांना शाश्वती नाही, हें सर्व शून्य आहे, हा सर्व भास आहे, हा सर्व मुलामा आहे इत्यादि शिव्यांनीं जगाचा अपमान करणारे तत्त्वज्ञ हे खरे तत्त्वज्ञच नाहीत. कारण ते जगार्शी कधीं समरस झालेच नाहीत. हातांत कोणतेही शस्त्र कधींही न घेतलेल्यानें युद्ध करणें हें सर्रास वाईट ठरवावें, कोणत्याही मांडवाखालून चुकूनही न गेलेल्यानें स्त्री ही पुरुषाच्या मार्गातील धोंड आहे असें म्हणावें, कोणत्याही क्रीडांगणावर कधींही न गेलेल्यानें खेळ खेळणें हें वाईट ठरवावें, ज्ञानाच आनंद काय आहे तो ज्यानें अनुभविला नाही त्यानें शिक्षणावर आक्षेप घ्यावेत त्याप्रमाणें ह्या तत्त्वज्ञांची स्थिति असते. जगापासून, व्यवहारापासून, संसारापासून दूर राहाणाऱ्या माणूसघाण्या लोकांचे हे उद्गार ऐकून जगाला तर वाईट वाटतेंच, पण त्या ईश्वरालाही किती वाईट वाटत असेल ! 'मीं निर्माण केलेल्या सुंदर जगाविषयीं कृतघ्नपणानें असले उद्गार मनुष्यानें काढावेत ना ?' असा विचार देवाच्या मनांत जरूर येत असेल.

खरोखरच विचार केला असतां जगाला 'असार पसारा' म्हणण्याचें काय कारण आहे ? जगांत निरुपयोगी, व्यर्थ, फुकट, असें काय आहे ? स्त्रीपुरुष, पशुपक्षी, कृमिकीटक इत्यादींनीं गजबजलेल्या; वनस्पति, वृक्षवेली, फुलादिकांनीं नटलेल्या; महासागरांनीं वेष्टिलेल्या आणि चंद्रसूर्यांनीं प्रकाशित केलेल्या ह्या जगांत असार आणि व्यर्थ काय आहे ? येथील फुलांत सुगंध आहे आणि मधही आहे; वृक्षांच्या ठिकाणीं छाया आहे आणि औषधी गुण आहेत; महासागरांत मीठ आहे आणि रत्नेंही आहेत; सूर्यांत जीवनतेज आहे आणि चंद्रांत सुधाशांतिही आहे; स्त्रीपुरुषांच्या ठिकाणीं स्वार्थावरोबर त्यागबुद्धिही आहे. आणि मग काय हवें आहे तुम्हांला कीं ज्याच्याकरितां जगाला असार आणि व्यर्थ म्हणून संबोधितां ?

जगांत मृत्यु आहे, निरनिराळे रोग आहेत, स्वार्थ आहे, दांभिकपणा आहे, द्वेष आहे, अन्याय आहे, अनीति आहे, विषयांधता आहे, कुरूपपणा आहे, चंचलता आहे, अशाश्र्वति आहे आणि दारिद्र्य आहे, म्हणून का जगाला असार पसारा

असार आणि व्यर्थ म्हणायचें ? उलट ह्या वाईट गोष्टी असूनही जग टिकलें आहे, वाढतें आहे, अधिक सुंदर बनतें आहे, ह्याचा अर्थच असा कीं तें असार नसून सारयुक्त आहे, व्यर्थ नसून सार्थ आहे, शरीरांत रोगजंतु असूनही शरीर वाढत असेल तर तें सजीवतेचें लक्षण जसें वैद्य समजेल तसें जगांत वैगुण्य असूनही तें टिकत असेल तर तें जगाच्या दृष्टीनेंही चांगलें लक्षण समजलें पाहिजे. जगाची सुरुवात होऊन लक्षावधि वर्षे झालीं. पृथ्वीच्या पाठीवर कोट्यवधि स्त्रीपुरुष खेळले-वागडले, समुद्राच्या पाण्यांत असंख्य जीवांनीं क्रीडा केली, आकाशांत लाखों तारे उदयाला आले नि अस्ताला गेले—आणि चंद्रसूर्यांनीं ह्या गोष्टीला साक्ष दिली. जी गोष्ट इतके दिवस टिकली तिला बेशरमपणानें व्यर्थ आणि असार म्हणून कसें चालेल ?

जग असार नसून आपले विचार असार आहेत. जगांत प्रत्यक्ष जे पडले आहेत, ज्यांनीं जगांतील सुखदुःखें अनुभविलीं आहेत, जगाच्या आशा-आकांक्षांचा सहानुभूतिपूर्वक विचार केला आहे, ते कधींही असें म्हणणार नाहीत कीं सर्व खोटे आहे, असार आहे. आम्हांला अनेक जन्म मिळोत, आणि आमच्या हातून जगाची प्रगति होवो, सेवा होवो, असेंच ते म्हणतील. त्यांच्या मनांत हलके किंवा क्षुद्र विचार कधीं यायचेच नाहीत. कारण वैयक्तिक स्वार्थाची दृष्टि सोडून, कुठल्यातरी दूरच्या ध्येयावर त्यांनीं आपली नजर रोखलेली असते. तें उज्ज्वल ध्येय कधीं गांठतां येईल ह्याचा एकच विचार अर्हनिश त्यांच्या मनांत असतो. ते जग सत्य मानतात, सुंदर मानतात, कल्याणकर मानतात; आणि म्हणूनच तसल्या जगाला अधिक सुंदर, अधिक सुखकर बनविण्याचा ते प्रयत्न करतात. असा प्रयत्न करीत असतांनाच त्यांच्यांतून कार्ल मार्क्स, लेनिन, स्टॅलिन ह्यांच्यासारख्या विभूति निर्माण होतात आणि इतरांना पटवून देतात कीं आळशी व स्वार्थी लोकांनीं जगाला व्यर्थ आणि असार म्हटलें तरी तें खरोखर असार नाही, आणि व्यर्थ तर नाहीच नाही.

वरसंशोधनाची मोहीम

माझ्यावर असलेल्या कौटुंबिक जबाबदारींत एक जबाबदारी वरसंशोधनाची असल्यामुळे गेल्या वर्षी वसंतऋतु सुरू होऊन कोकिलानां पंचमालाप सुरू करतांच आमच्या घरांत लग्नविषयक प्रलाप निघू लागले. माझे ह्या कामगिरीकडे दुर्लक्ष होत आहे, पवित्र कर्तव्य मी बजावीत नाही, असें करून कसे चालेल, मुलीचें वय नाही का वाढत, इत्यादि स्वरूपाची कुजबुजणी ऐकून व त्यांपासून ध्यायचा तो बोध घेऊन कॉलेजला उन्हाळ्यानिमित्त सुट्टी सुरू होतांच वरसंशोधनाच्या मोहिमेवर मी निघालों.

केवढें अवघड आहे हें कार्य ह्याची जाणीव मला मोहिमेवर निघेपर्यंत नव्हती. आणि उघडच आहे. कशी असावी मला त्याची जाणीव ? माझा आपला दिसतो तसा सरळ खाक्या असल्यानें मला वाटलें, स्वतःचें टिपूसही न पाडतां हिटलरनें ज्याप्रमाणें ऑस्ट्रिया काबीज केला त्याप्रमाणें घामाचा एक थेंबही न गाळतां हां हां म्हणतां मी वर शोधून काढीन ! ह्याला दुसरें एक स्वानुभवाचें कारण होतें. माझे ज्या वेळीं लग्न झालें त्या वेळीं मी इतक्या चांगुलपणानें वागलों, कीं माझ्या श्वशुरांनीं त्या वेळीं माझी पाठ थोपटली. एकच मुलगी मी पाहिली व पाहिली तिलाच मी मनांतून आपली म्हटलें ! ह्याचा अर्थ ती मुलगी रंभा-अप्सरेसारखी होती म्हणून मी 'होय' म्हणालों किंवा मीच इतका नालायक होतो की दुसऱ्या मुली मला सांगूनच आल्या नसत्या, असा नव्हता; तर माझ्या श्वशुरांनीं म्हटल्याप्रमाणें मी सौजन्यानें ओतप्रोत भरलेला होतो, हेंच खरें. मला त्या वेळीं वाटलें व अजून वाटतें, कीं ही मुलगी पाहाणें म्हणजे काय बाजारांतील एखादा जिन्नस पाहाण्याजोगें आहे ! तर नाही. बराचसा यदृच्छेवर विश्वास टाकून कुलीन घराण्यांतील साधारण बऱ्या दिसणाऱ्या मुलीला बेलाशक 'हो' म्हणून टाकावें असें माझे फार पूर्वीपासून मत होतें आणि आहे. माझ्या ह्या विचारांमुळे आणि प्रत्यक्ष स्वतःच्या आचरणामुळे वरसंशोधन हें फार सोपें असावें असें मला वाटत असल्यास त्यांत कांहीं दोष आहे का ? पण तें अवघड आहे, फार फार अवघड आहे, असा मला अनुभव आला. त्यापासून पुष्कळच शिकायला सांपडलें. नव्हती ती अकल आली ! वयोमानानें येणारा शहाणपणा तरुण-

पणांतच आला! कांहीं ठोकताळे बांधतां आले; कांहीं विधायक सूचना करण्याची पात्रता आली आणि ह्याचसंबंधाने माझे विचार व अनुभव जाणत्या व नेणत्या वाचकांसमोर ह्यापुढें मांडोत आहे, तिकडे त्यांनी कृपा करून अवधान द्यावें.

वरसंशोधन ह्याचा अर्थ उपवधू अशा तरुणांचें संशोधन. परंतु उपवधू असे बहुतेक सर्वच तरुण असतात. कॉलेजांत असतांना आणि कॉलेजांतून बाहेर पडल्यावर नित्याच्या व्यवसायानंतर तरुण कसले विचार करित असतात ह्याचा आढावा काढल्यास ते मुर्लाचा म्हणा, वधूचा म्हणा किंवा अशांचपैकीं कोणाचा तरी म्हणा, विचार करित असलेले आपणाला आढळतील. ह्यांत कांहीं ते वावगें करतात असें मी तरी म्हणणार नाहीं. योग्य वयांत योग्य तेंच ते करित असतात. असा कांहीं ते विचार करतात म्हणून तर वरसंशोधनाच्या मोहिमेंत थोडे फार यश मिळविण्याची आमच्यासारख्यांना आशा असते. 'यंदा विचार कर्तव्य नाही' हें उत्तर सर्वच तरुणांनीं खड्या आवाजांत देण्याचें ठरविल्यास सर्व ग्रंथच आटोपला म्हणायचा! पण तसे तरुण शहाणें आहेत, समंजस आहेत. तात्पर्य, लग्नासंबंधीं विचार ते करतात ही आनंदाची गोष्ट आहे.

पण एवढ्यानेच सर्व भागत नाहीं. लग्नाचा विचार करणाऱ्या तरुणांपैकीं सर्वांचाच आपल्याला उपयोग होईल असें नसतें. तर त्यांत पुन्हा आपल्या मुलीला पतकरील अशा तरुणाची आपणाला निवड करायची असते. वरसंशोधन ह्याचा खरा अर्थ आपल्या मुलीला पसंत करील अशा उपवधू मुलांचें संशोधन! आणि खरी अडचण असते ती असा वीर पुरुष शोधून काढण्यांतच. धन्य ते पिते व पालक कीं जे अशा प्रकारच्या वरसंशोधनांत ताबडतोब यशस्वी होतात.

'सध्या आपण एका संक्रमणावस्थेंतून जातो आहोंत,' असे उद्गार लांबट चेहरे करून गंभीर वाणीनें काढलेले पुष्कळ वक्त्यांच्या तोंडचे आपण ऐकत असतो. ते कित्येक वेळां कसे खरे असतात याचें प्रत्यंतर मला माझ्या वरसंशोधनाच्या मोहिमेंत आलें. कसें तें पाहा-

पूर्वी (म्हणजे रामाच्या काळीं नव्हे) ज्या वेळीं बालविवाह रूढ होते त्या वेळीं कुलीनाच्या घरची मुलगी सांगून आली कीं तिला नकार द्यायचा

नाहीं, हा सदाचार आणि सद्विचार समजला जाई. मुलीची व मुलाची परीक्षा वडीलधान्या मंडळींकडून होई. ह्या परीक्षेत रूपपेक्षां गुणांनाच अधिक किंमत देण्यांत येई. ह्या बाबतींत एक गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. माझी एक मावशी अशाच एका मुलीला पाहायला गेली असतांना तिनें ती मुलगी आपण पास केल्याचें सांगितलें. आम्हीं विचारलें, “कशावर पास केलीस ती मुलगी ?” तिनें सांगितलें, “कशावर म्हणजे ? काय सांगूं त्या मुलीची योग्यता ! सकाळीं उठून तिनें टोपलीभर शेणाच्या गोवऱ्या थापल्या, दहा जणांचा स्वयंपाक केला आणि तो देखील निगुतीनें. ” “पण दिसायला कशी आहे ?” आम्हीं विचारलें. “आहे दहाजर्णासारखी. दिसण्याशीं काय करायचें आहे ?” मावशीनें उत्तर दिलें.

तात्पर्य, ज्या वेळीं मोठीं माणसें मुली पाहायल्या जात त्या वेळीं सौंदर्यापेक्षां उपयुक्ततेवरच अधिक भर दिला जाई आणि त्यामुळें मुली लवकर पसंत केल्या जात. ह्याच्या उलट ज्या समाजांत प्रेमविवाह रूढ आहेत त्या समाजांतील पोरी पोरांच्याभोवतीं असें मजेशीर जाळें पसरून ठेवतात, कीं त्यांत ते सांपडलेच पाहिजेत. सध्या आपल्या समाजांत, धड नाहींत पूर्वीच्या पद्धतीचे विवाह की धड नाहींत पाश्चात्य समाजांतील प्रीतिविवाह ! त्यामुळें मुलें, मुली व पालक ह्यांची फारच कुचंबणा होत आहे. आणि ह्या दृष्टीनें पाहातां आपण एका संक्रमणावस्थेंतून जात आहोंत असें मलाही म्हणावेसें वाटतें. संक्रमणावस्था म्हटली म्हणजे तींत गोंधळ, अव्यवस्था, मनस्ताप, चिंता, हानि इत्यादि गोष्टी असायच्याच आणि ह्यांपैकी प्रत्येक गोष्टीचा मला थोडा फार अनुभव मी काढलेल्या मोहिमेंत आला.

वरसंशोधनाचा हेतु मनांत बाळगून (पण तो बाहेर कोठें न कळवितां) कांहीं गावांतलेच तरुण मीं हेरून ठेवले होते. मनांत असा विचार करीत होतो, कीं झाडांना चैत्रपालवी फुटून हे तरुण जरा रंगांत येतांच त्यांना लग्नासंबंधीं विचारूं. पण ज्या वेळीं मी त्यांना प्रत्यक्ष विचारायला म्हणून गेलों त्या वेळीं सुट्टीनिमित्तानें व परीक्षेच्या निमित्तानें ते सर्व महाभाग गांव सोडून गेल्याचें माझ्या ध्यानीं आलें ! त्या वेळीं मला काय वाटलें असेल ह्याचा विचार जाणते वाचक सहज करूं शकतील !

वरसंशोधनाची मोहीम

पण तेवढ्यानें नाउमेद न होतां मीं मध्यप्रांत गांठण्याचें ठरविलें. तिकडचे लोक जरा भोळसर म्हणजे उदार मनाचे व खाऊन पिऊन सुखी असतात असें एका मित्रानें सांगितल्यावरून मीं सरळ मध्यप्रांताची राजधानी-नागपूर हें शहर-गांठलें. माझ्या मित्रानें कांहीं स्थळांचीं नांवां आणि पत्तेही माझ्याजवळ कृपावंत होऊन देऊन ठेवले होते. त्यामुळें माझ्या पायांत एक प्रकारची घमक उत्पन्न झाली होती. नागपूर येथें मीं माझा मुक्काम एका प्रसिद्ध वकिलाच्या घरीं ठेवला होता. त्याला माझा मनोदय कळवून आणि त्याच्यापुढें माझ्याजवळ असलेलीं नांवां ठेवून मी म्हणालों, “उद्यां सकाळपासून मी माझा मोर्चा सुरू करतो. ह्या पंचवीस नांवांपैकीं एखादं तरी स्थळ हातीं लागल्यावांचून कसं राहील ? चांगले लोक दिसताहेत हे सर्व. कुणी वकील आहेत तर कुणी डॉक्टर आहेत तर कुणी प्रोफेसर आहेत ! असल्या सजनांचा मेळा ह्या शहरांत जमलेला पाहून कुणाला बरं धन्यता वाटणार नाही ?” त्यावर माझा मित्र म्हणाला, “तें खरं; पण अगोदर तुमच्या गोत्राशीं ह्या स्थळांचीं गोत्रं जमतात कीं नाहीं हें नको का बघायला ?” “आमच्या बडोद्यांतील कायद्याप्रमाणें गोत्रप्रवर बघावं लागत नाहीं” मी माझी बाजू सावरण्याच्या उद्देशानें म्हणालों. “तेवढी सुधारणा इकडे अजून झाली नाहीं !” माझा मित्र म्हणाला.

“तरीच तुमच्या प्रांताला मागासलेला प्रांत म्हणतात.” मी कुचाळीच्या स्वरानें म्हणालों.

“तें कांहीं म्हणा,” माझ्या अज्ञानाची कींव करीत माझा वकील मित्र म्हणाला, “पण तुम्हांला गोत्रविचार अगोदर केलाच पाहिजे.”

“बरं आहे.” मी म्हणालों.

“तुमचं-म्हणजे ज्या तुमच्या नातेवाईक मुलीचं लग्न व्हायचं आहे तिचं गोत्र काय ?”

“आतां तें मी काय सांगणार ?” मी म्हणालों.

“आडनांव तुम्हांला माहीत आहे ?” मित्रानें विचारलें.

अर्थात् आडनांव मला माहीत होतेंच. त्यावरून पंचांग पाहून मुलीचें गोत्र आम्हीं शोधून काढलें. त्याच पंचांगावरून माझ्याजवळ असलेल्या स्थळांचीं गोत्रें शोधून काढण्यांत आलीं. कोणत्या गोत्राचें कोणत्या गोत्राशीं पटत नाहीं ह्याचेंही कोष्टक पंचांगांत दिलेलें पाहून पंचांगाविषयीं माझा आदर दुणावला. परंतु लवकरच असें आढळून आलें, कीं माझ्याजवळ असलेल्या यादींतील सर्वच स्थळें शांडिल्य आणि काश्यप गोत्रीय असल्यानें त्यांचें आमच्या शांडिल्य गोत्राशीं सुळींच जमत नाहीं! ज्या यादीवर मी उड्या मारीत होतों ती एका क्षणांत कुचकामाची ठरविणाऱ्या पंचांगाचा मला मनापासून राग आला. झालें! मी मटकन् खालींच वसलों! बडोद्यांतील माझ्या मित्रानें मला दूर देशांत फजीत करण्याकरितांच असलीं निरुपयोगी स्थळें सुचविलीं असतील ह्याविषयीं मला शंका राहिली नाहीं. असा त्या मित्राचा राग आला त्या वेळीं! पण काय उपाय? म्हणून हतबुद्ध होऊन कांही वेळ स्वस्थ बसलों.

मला स्वस्थ बसलेला पाहून माझा वकील मित्र म्हणाला “थेट अर्जुनासारखा हतबुद्ध होऊन बसला आहेस! अरे, असं डरून कसं चालेल? निष्काम अंतःकरणानें कर्म करणाऱ्या मनुष्याला यश मिळालेंच पाहिजे.”

“तेवढी एक गोष्ट खरी आहे. ह्या वरसंशोधनांत माझा स्वार्थ असा कांहींच नाहीं.” मी म्हणालों.

“केलेली मेहनत फुकट जाऊं नये म्हणून प्रथम गोत्र विचारल्यावांचून आतां पुढचें पाऊल टाकत जाऊं नकोस. गोत्र अनुकूल, म्हणजे तुझ्या बाबतींत शांडिल्य व काश्यप ह्यांखेरीज असल्यास मग पुढच्या चवकशा करीत जा.”

मित्राचा हा योग्य सल्ला मिळाल्यानंतर त्या दिवसापासून मी जो कोणी तरुण भेटेल त्याला “आपलें गोत्र काय?” म्हणून विचारूं लागलों. माझ्यासारख्याच्या तोंडून ही चौकशी होत असल्यानें तिच्यापासून कांहीं हास्यनिर्मिती होत असेल ह्याची मात्र मला जाणीव नव्हती. पुढें पुढें ही गोष्ट माझ्या ध्यानांत आली. मी पुढें चालूं लागल्यावर माझ्या मार्गें हास्यकल्लोळ उडूं लागले! पण सत्कार्याला प्रवृत्त झालेल्या मला त्याचें काय होय! ह्या वरसंशोधनाची मोहीम

वावर्तीत सुरवातीला मात्र गंमत होऊं लागली. आपलं गोत्र काय ? ” असा प्रश्न करतांच “ शांडिल्य ” असें उत्तर आल्यास आंतून जिरल्यासारखा होऊनही मी अशी संपादणी करूं लागलों, “ वाहवा ! आनंद झाला आपलं गोत्र ऐकून ! एकाच गोत्राच्या माणसाला भेटण्यांत जो कांही आनंद आहे, तो पुसूं नका. बडोद्याला कधीं आलांत तर अवश्य या गरिबाच्या घरीं.

ह्याच्या उलट भारद्वाज, अत्रि, वासिष्ठ, जामदग्न्य इत्यादि गोत्रांचीं नांवें कानांवर पडतांच माझे डोळे समाधानानें प्रफुल्लित दिसत. त्या त्या गोत्रजांशीं मग माझ्या अघळपघळ खूप गप्पा होत. त्यांना हॉटेलांत किंवा बगीचांत नेऊन त्यांची सरबराई करण्यांत माझ्या खिशांला रोज रुपया दोन रुपयांचा भुर्दंड पडे ! आणि शेवटीं उत्तर ऐकावें लागे तें अशा प्रकारचें— “ आपलं म्हणणं सर्व ठीक आहे; पण यंदा आम्हांला कर्तव्य नाहीं. मोठ्या भावाचं अजून लग्न व्हायचं आहे. धाकटी बहीण अजून लग्नाची आहे. आमचं अजून नीट वस्तान बसलं नाही. ”

पुढेंपुढें तर असल्या गप्पाही अशक्य झाल्या. माझ्या कार्याचें स्वरूप गांवांतील सर्व तरुणांना कळल्यामुळें “ आपलं गोत्र काय ? ” ह्या माझ्या सवालाला “ आमचं लग्न झालं आहे ” असें खडें उत्तर येऊं लागलें !

माझ्या मित्राला ही हकीगत सांगतांच तो म्हणाला, “ आतां असा प्रयत्न न करतां दुसऱ्या तऱ्हेनें केला पाहिजे. आमच्या प्रांताला मागासलेला प्रांत तुम्ही म्हणालांत तरी कित्येक वावर्तीत आम्हीच नव्या योजना लोकांसमोर प्रथम मांडतो. विवाह-मंडळाची कल्पना ह्या आमच्या शहरांतलीच. ह्या मंडळाला सुरू होऊन चार पांच वर्षे झालीं. मंडळांत लग्नाला योग्य अशा वधू-वरांची माहिती एकत्र केलेली असते. मी म्हणतो ह्या माहितीचा आपण कां न उपयोग करून घ्या ? आजच मंडळाचे चिटणीस मला वाटेंत भेटले होते. लागल्यास त्यांच्याकडून अर्जांचे कागदही मागवून घेतां येतील. ”

“ कांहीं हरकत नाही. माझी आणि चिटणिसांची एकदा गांठ घालून दे म्हणजे पुढचं मी पाहून घेईन. कुणीकडून तरी लग्न जमवायचं हा माझा हेतु आहे. अमुकच मार्गानें वरसंशोधन करायचं नि अमुक मार्गानें नाहीं, असला हट्ट माझा तरी निदान नाही. ” मी म्हणालों. आणि मग दुसऱ्याच दिवशीं

तेथील एका विवाह-मंडळांत आम्ही गेलों. त्या मंडळांत शिरतांना, कां कुणास ठाऊक, पण मला जरासंकोच वाटूं लागला. पण कोणतेंही कृत्य करतांना सुरवातीला असा संकोच वाटायचाच असें मनाशीं ठरवून मी माझ्या मित्रासमवेत मंडळाचे मुख्य अधिकारी ह्यांच्याकडे गेलों. तेथें गेल्यावर 'रेल्वे मेल सर्व्हिस'च्या कचेरींत गेल्यासारखें मला वाटलें. वसिष्ठ, विश्वामित्र, जमदग्नि, अत्रि, अंगिरस, शांडिल्य, काश्यप इत्यादि ऋषि स्वर्गांतून त्या कचेरींत आल्या-सारखे दिसत होते. प्रत्येक ऋषीच्या नांवाचा एकेक खण असून त्यांत त्याच्या कुटुंबांतील विवाहाला योग्य अशा वधूवरांचे माहितीचे तक्ते ठेवलेले होते. घेदकालीन आमचे ऋषि मेले नसून आपल्या पुत्रपौत्रांच्या रूपानें अजून कसे जिवंत आहेत ह्याची खात्री ह्या कचेरींत मला पटली. कचेरींतील कांहीं कार-कून निरनिराळे तक्ते आपल्या समोर ठेवून वधूवरांची काल्पनिक जुळवणी करित बसलेले होते; तर कांहीं आलेल्या पालकांना आणि वधूवरांना योग्य तो सल्ला आणि माहिती देत होते. मंडळाच्या मुख्याधिकार्यानें माझ्याकडून योग्य ती फी व योग्य ती माहिती लिहून घेऊन शांडिल्य गोत्राला जुळतील अशा वरांच्या तक्त्यांचा डोंगर माझ्यासमोर उभा केला ! ह्या डोंगराच्या पोटांतून आपणाला हवें असलेलें वररत्न सहज आपण शोधून काढूं ह्या जाणिवेनें मला आनंद झाला आणि मी माझ्या वकील मित्राला आपल्या कामाला जाण्यास सांगितलें.

मित्र गेल्यावर त्या दिगान्यांतून वररत्न शोधून काढणें अगदी सोपें नाहीं ह्याचा मला अनुभव आला. कारण माझ्या दृष्टीनें योग्य अशा वरांची यादी तयार करायला मला पुरते दोन दिवस लागले. प्रत्येक वर स्वतःला मदनाचा अवतार समजून साक्षात् रतीची अपेक्षा करित असलेला आढळला. जगांत जेवढें म्हणून कांहीं चांगलें असेल तेवढ्या सर्वांची प्राप्ति लक्षाच्या प्रसंगां आपणाला व्हावी अशी मनापासूनची इच्छा बहुतेक वरांची आढळली. मात्र असें करतांना आपली त्याला लायकी आहे किंवा नाहीं इकडे कोणीच लक्ष देत असलेला दिसेना ! कसें तें खालील नमुन्यादाखलच्या तक्त्यावरून आढळेल.

१ वराविषयी माहिती

मॅट्रिक, रूप साधारण, खाजगी धंदा, सालिना उत्पन्न ३०० रुपये, वय वर्षें २४.

वरसंशोधनाची मोहीम

वधूकडून अपेक्षा

एक हजार रुपये हुंडा, हुंडा नसल्यास वधू सुस्वरूप व निरोगी असावी, वर्षांतून आठ महिने माहेरी राहाण्याची तयारी असावी. वधूचें वय १८ असावें.

२ वराविषयी माहिती

शिक्षण मॅट्रिकपर्यंत, रूपानें सुंदर; कलाप्रिय, धंदा अजून निश्चित नाही, पण कर्तव्यगार, वय वर्षे २३.

वधूकडून अपेक्षा

वधू देखणी असावी, पालकांनीं वराला विलायतेंत कलाशिक्षणाकरितां जाण्यास सुलभ जाईल इतका हुंडा निदान द्यावा, वधू कलाप्रिय असावी, जातीची अट नाही. वय १७ असावें.

३ वराविषयी माहिती

सुदृढ, निरोगी, कारखानदार, सालिना उत्पन्न पांच हजार. वय वर्षे ३५.

वधूकडून अपेक्षा

वधू निरोगी, गृहकृत्यांत दक्ष, मनमिळाऊ असावी. हुंड्याची अट नाही. पण कारखान्याला मदत पालकांनीं करावी. वधूचें वय २० पेक्षां अधिक असावें.

४ वराविषयी माहिती

शिक्षण बी. एस्सी. पुढें अभ्यास सुरू, रूपानें मध्यम, संगीताची आवड, सालिना उत्पन्न ९०० रुपये. शाळा-खात्यांत नोकरी, वय वर्षे २७.

वधूकडून अपेक्षा

वधू बी. ए. असावी, रूपानें ती सुंदर व सडपातळ असावी, तिचा वर्ण केतकीप्रमाणें असावा, स्वमिंग, सिंगिंग, ड्रॅईंग तिला यावें; ती कुलीन आणि सद्गुणी असावी, पतीबरोबर सहकार्य करण्याची तयारी असावी. हुंडा तीन हजार. पण विशेष हट्ट नाही. वय पंचवीसच्या आंत असावें.

तात्पर्य, अशा प्रकारच्या महत्त्वाकांक्षी तक्त्यांतून मला पाहिजे तसा वर शोधून काढणेंच कठीण होतें. तरीसुद्धा चालकांच्या सांगण्यावरून काहीं तक्ते मीं पसंत केले. तक्त्यांतील वर बहुतेक खुद्द नागपूर येथील असल्यानें लवकरच त्यांना मुलगी दाखविण्याची सोयही मला करावी लागली. हाच प्रकार मुंबई व पुणें ह्या दोन शहरांत सदरहू मंडळाच्या मध्यस्थीनें व इतर रीतीनें मला करावा लागला. मुलगी दाखविण्याचा प्रकार असभ्य नसला तरीही इतका वाईट मी समजतों, कीं इतर कांहीं मार्ग मला सांपडला असता तर ह्या रानटी प्रकाराचा मीं मुळींच अवलंब केला नसता. पण अफूसो! दुसरा कांहींच ते पाज नसल्यानें ह्या हीन मार्गाचा अवलंब मला करावा लागला. अगदीं गवळ्याखी मनुष्याला मुलगी दाखविणें हें किती अकान्यमय आहे हें वाचक ऋषीं ज्ञातीलच. शिवाय खुद्द मुलीला त्या प्रसंगीं काय वाटत असेल ह्याची 'आपण, जावें तिच्या ठायीं तेव्हां कळे! पण आमची मुलगी मोठी समंजस करीत दिवसांतून यशास्वीपणानें बाहेर पडली. पण तत्पूर्वीं आम्हांला जो वैश्यवृत्त आला तो सांगण्याजोगा आहे.

निघाले

नगरींत गृहस्थ आपल्या घरांतील सर्व नातेवाईक आणि खुद्द मुलगा अशांना मुलगी पाहायला आले. हसतमुखानें मीं त्यांचें स्वागत केलें आणि त्यांच्यासमोर चहाचे कप आणून ठेवले. आमच्या मुलीनें त्यांना सर्वांना नमस्कार केला आणि ती एका खुर्चीवर बसली. खुद्द मुलानें व त्या गृहस्थानें मुलीला कांहीं प्रश्न विचारले. त्यांची तिनें ताबडतोब उत्तरें दिलीं. तीं ऐकून तिच्या यशाविषयीं मला आशा वाढूं लागली. पण दुसऱ्या दिवशीं त्या गृहस्थाकडून निरोप आला, "इतकी हुशार मुलगी आमच्या मोठ्या कुटुंबांत शोभणार नाही!"

दुसरे गृहस्थ मुलाला घेऊन न येतां आपल्या बायकोलाच फक्त घेऊन आले होते. हसून व त्यांना चहा देऊन मीं त्यांचें दोघांचें स्वागत केलें. त्यांनीं मुलीला पाहिलें. कांहीं प्रश्न विचारले. दुसऱ्या दिवशीं त्यांजकडून निरोप आला—“आमचा मुलगा किरकोळ आहे. त्याला तुमची मुलगी फार लड्ड होईल!”

वरसंशोधनाची मोहीम

तिसरे गृहस्थ स्वतः उपवधू असे होते. त्यांनीं मुलगी पाहिली. तिच्याशीं विचारविनिमय केला; पण दुसऱ्या दिवशीं कळविलें, “ मुलीची उंची एका इंचानें कमी आहे ! ”

चौथ्या गृहस्थांना आमची मुलगी आणि आम्ही सर्व पसंत, म्हणजे पूर्ण पसंत पडलों. पण ते म्हणाले, “ एक सहा महिने तुम्ही वाट पाहाल तर बरं होईल. ” मी म्हणालों, “ तुम्ही लग्न ठरवून ठेवीत असाल तर वर्षभरही आम्ही थांबूं. ” ह्या गोष्टीला त्यांची तयारी न दिसल्यानें माझी निराशाच झाली

पांचवे गृहस्थ मुलगी पाहून गेल्यावर त्यांच्या मित्राकडून निरोप आतो असा, “ मुलगी बरी आहे. पण आजच आम्ही कांहीं सांगू शकत र आणखी पुष्कळ मुली सांगून आल्या आहेत. त्या पाहून झाल्यावर मग निश्चित सांगतां येईल. पण आमच्यावर तुम्ही विसंबून राहूं नका. ” ही

सहावे गृहस्थ म्हणाले, “ आपण पांच हजार रुपये हुंडा देणार आंीं तर मी मुलगी पाह्यला येतो. नाहीतर नाही. ” मीही मग म्हणालों, “ र लायकी समजली. आमची मुलगी तर आम्ही तुम्हांला नाहीच दाखवीत कोणताही समजस पालक तुम्हांला आपली मुलगी दाखविणार नाही, शाप देतो. ”

सातवे गृहस्थ जरा विचित्रच आढळले ! त्यांना भेटायला गेलों तेव्हां लग्नाचा मुलगा त्यांच्या समोरच्याच खुर्चीवर बसला होता. त्याला एक शब्दही बोलूं न देतां ते मला म्हणाले, “ तुमच्या मुलीनें सासूसासऱ्यांचं ऐकलं पाहिजे, म्हणजे त्यांना सर्वस्वीं सुख दिलं पाहिजे. कायावाचामनानें देखील तिनें त्यांना दुखवितां उपयोगी नाही. एक वेळ तिनें नवऱ्याचं नाही ऐकलं तरी चालेल; पण आमचं ऐकलं पाहिजे. पाहातांच आहांत तुम्ही आमचा मुलगा माझं बोलणं कसं बिनबोमाट ऐकून घेत आहे तें ! दुसरं जरा नाजूक प्रकरण आहे. इकडे कान करा. आमच्या मुलाची मध्यरात्रीच्या सुमारास मधून मधून ज्ञानसमाधि लागत असते. तुम्हांला इतकंच सांगायचं, कीं अशा वेळीं तुमच्या मुलीनें त्याला त्रास देऊं नये. माझं बोलणं आलं असेल तुमच्या लक्षांत. माझा मुलगा ज्ञानयोगी आहे. ”

हैं ऐकून मी म्हणालों, “ फार आनंदाची गोष्ट आहे. असल्या ज्ञान-योग्याचा संसार थाडून देण्याचं पाप आपण करण्याऐवजी त्याला आपण संन्यास देऊन पुण्य पदरीं जोडाल तर तें समाजाच्या दृष्टीनें अधिक चांगलं होईल ! ”

स्थळांच्या वावर्तीतही माझा अनुभव असा आहे, कीं मुंबई व वऱ्हाड-नागपूर ह्याच बाजूला चांगलीं ‘ स्थळे ’ आहेत. एके काळीं पालक लग्नाच्या मोसमांत पुणें मुक्कामीं जाऊन तळ देत आणि वर-संशोधनाचा खेळ खेळत. त्या दृष्टीनें पाहातां आज पुणें अगदीं भिकार बनलें आहे. निदान ब्राह्मणांचीं स्थळे तरी अगदीं फासकट-फुसकट स्वरूपाचीं मला पुण्यांत आढळलीं. कुठें ते पेशवाईकालीन ऐश्वर्यवान् ब्राह्मण आणि कुठें आजचे तेली, तांबोळी, शिंपी, गवळी, कापडकरी, भुसारी ह्यांचे वंशज ब्राह्मण ! स्वर्गातील वसिष्ठ-विश्वामित्रादि ऋषींना आपल्या वंशजांची अवनति कशी वधवते, कुणास ठाऊक ? किंवा ‘ आप मरे पीछे डूब गयी दुनिया ’ ह्या म्हणीप्रमाणें त्या गोष्टीचा ते विचारही करीत नसावेत. ब्राह्मणांना सरकारी नोकऱ्या मिळेनाशा झाल्यापासून त्यांनीं वैश्यवृत्ति स्वीकारली हें मला माहीत आहे; पण वरसंशोधनाच्या मोहिमेवर निघालेल्या मला जी अडचण भासली तेवढीच मीं येथें नमूद केली. पुण्य-नगरींत मी मोठ्या आशेनें गेलों होतो; पण माझी सर्वस्वी निराशा झाली !

वरसंशोधनाच्या वावर्तीत मला आलेल्या अनुभवांवरून कांहीं सूचना कराव्याशा वाटतात त्या पुढीलप्रमाणें होत—

मुलगी पाहाण्याची आपली जी पद्धति आहे ती शक्य तितक्या लवकर बदलावी. मुलींच्या पित्यानें वा पालकांनें आपल्या माहितीच्या तरुण मुलांना आपल्या मुलाकडे खेळण्याच्या निमित्तानें किंवा अन्य कांहीं कारणानें बोलवावें. अशा तऱ्हेनें तरुण जमले असतांना साहजिकच त्यांची व घरांतील मुलींची कांहीं काळानें ओळख होईल आणि मग मुलींना, अगर मुलांना किंवा पालकांना योग्य वाटल्यास त्यांनीं लग्न करण्याच्या दृष्टीनें पुढील प्रयत्न करावेत. भावांनीं आपल्या बहिणींकरितां, बहिणींनीं आपल्या भावांकरितां, मित्रांनीं आपल्या मैत्रिणींकरितां मी म्हणतो ह्या दिशेनें प्रयत्न करायला काय हरकत आहे ? ओळखीच्या पोटीं मैत्री, मैत्रीच्या पोटीं स्नेह, स्नेहाच्या पोटीं जमल्यास विवाह अशा तऱ्हेनें हे प्रश्न सोडविल्यास किती चांगलें दिसेल बरें !

वरसंशोधनाची मोहीम

ज्या समाजांत प्रीतिविवाह रूढ आहेत ते देखील असले प्रयत्न मोठ्या प्रमाणावर करतात. मग प्रीतिविवाहाकडे जाण्याची एक पायरी ह्या दृष्टीने आपल्या समाजांतही लग्न जमविण्याचा हा सभ्य प्रकार अमलांत आणायला काय हरकत आहे ? ज्या गांवांत सजातीय किंवा सारख्या आवडीनिवडीचीं मुलेंच नाहीत अशा ठिकाणी थोडेंसे जड जाईल. पण मोठाल्या शहरांतून हा प्रयोग ताबडतोब करून पाहाण्याजोगा आहे असें माझ्या अल्पमतीला व बहुमतीलाही वाटते. पाश्चात्य समाजांतही पालकांची मदत लग्न जुळविण्याच्या कामी थोडीफार घेतली जातेच. तेव्हां आपल्याइकडील मुलांमुलींना असली कांहीं मदत केल्यास त्यांना ती नकोशी होईल असें मानण्याचें कांहींच कारण नाही. मी म्हणतो तशा प्रकारें लग्न जुळविण्यांत आल्यास हुंड्याचा जाचही अगदीं कमी होऊन जाईल. अनोळखी माणसांकडून हुंडा जसा टिचून मागतां येतो तसा स्नेहाच्या माणसांकडून मागितला जाणार नाही आणि अनायासें ह्या पद्धतीनें केवढी मोठी सुधारणा केल्याचें श्रेय पदरीं पडेल.

ह्या पद्धतीचा अवलंब दुसऱ्याही एका कारणास्तव करण्याजोगा आहे. मुलगी पाहाण्याच्या आपल्या रूढ पद्धतींत मुलीच्या अंगां असलेल्या चांगल्या गुणांची क्वचित् पारख होते. अगदीं सुस्वरूप मुली ताबडतोब पसंतीस उतरतात हें खरें; पण मध्यम स्वरूपाच्या मुली नजरेंत भरतच नाहीत. कारण ज्या वेळीं त्यांना 'पाहायला' म्हणून लोक येतात त्या वेळीं त्या घाबरून गेलेल्या असतात. त्यांचें मन कांहीं त्या वेळीं प्रसन्न नसतें. अशा स्थितींत त्यांच्या ठिकाणीं असलेल्या चांगल्या गोष्टी उघडकीस येणार कशा ? मी सांगतो त्या पद्धतींत मुलींच्या मनावर बाहेरून कोणत्याही प्रकारचें वजन न पडल्यानें त्या खरोखरी जशा असतील तशाच दिसतील. आणि माझी खात्री आहे, कीं कांहीं थोड्या अपवादांदाखल अगदीं कुरूप अशा मुली सोडल्यास प्रत्येक मुलीच्या ठिकाणीं आकर्षक असें कांहीं ना कांहीं असतेंच. एखादीचें बोलणें मधुर असेल तर एखादीच्या पाहाण्यांत सान्या विश्वाचें सौंदर्य भरलेलें दिसेल, तर तिसरीचा केशभार मोहक असेल, तर चौथीची चाल पाहाणाऱ्याचें हृदय आकर्षून घेईल अशी असेल, तर पांचवीचा स्वभाव अमृताप्रमाणें असेल — अशा एक कीं दोन, शेंकडों गोष्टी आहेत आणि त्यापैकी प्रत्येक मुलीच्या वाड्याला

काहींना काहीं तरी आलेल्याच असतात. निसर्गाने दिलेल्या ह्या देणग्या मुलींच्या सहवासांत आल्यावांचून कळू शकत नाहीत. मी म्हणतो त्या पद्धतीने विवाह जमविण्यांत आल्यास एरवीं नापास ठरणान्या मुलीही पास होण्याचं केवढें मोठें क्षेत्र वाढेल ! आणि मग एका कवीनें म्हटल्याप्रमाणें 'सहज कशी खेळविते ललना' ह्या युक्तीची सार्थता आपणांला पटूं लागेल. पण हा दिवस केव्हां उगवणार आहे कुणाला ठाऊक !

उपवधू अशा मुलांनाही एक सूचना करावीशी वाटते. मुली 'पाहातांना' त्यांनीं फार फार चिकित्सा करूं नये. आखूडशिंगी, अल्पमोली, बहुदुधी अशी गाय कुठल्याशा गोष्टींतल्या ब्राह्मणाला जशी मिळाली नाही त्याच-प्रमाणें काव्यांत वर्णन केलेल्या व काल्पनिक स्वर्गांत असलेल्या रंभा-उर्वशीही त्यांना क्वचितच मिळणें शक्य आहे. नाक थोडें लांब आहे, डोळे थोडे मोठे आहेत, जरा जास्त गोरेपणा आहे, उंची थोडी जास्त आहे, बोलणें जरा कठोर आहे, मान जरा कलती आहे, बोटें जरा आखूड आहेत—अशा प्रकारची टीका करण्याची संवय लागली म्हणजे तीच पुढें घातुक ठरते. लग्न झालेल्या बायकांकडे ह्या तरुणांनीं एकदा बघावें अशी माझी त्यांना सूचना आहे. त्या स्त्रियांपैकीं शेंकडा नव्याणव अगदीं सामान्य असलेल्या त्यांना आढळतील. तेव्हां रूपाच्या बाबतींत आपल्या समाजांत हेंच प्रमाण आहे असें समजून त्यांनीं कुरूप नसलेल्या मुलींशीं बेलाशक लग्न करण्याची हिंमत दाखवावी. घरांतल्या बहिर्णीकडे आणि इतर आत स्त्रियांकडेही त्यांनीं बघावें. त्याही त्यांना सामान्यच असलेल्या आढळतील. घरांत सामान्य स्त्रिया असतांना, बाहेर सामान्यच स्त्रिया दिसत असतांना लग्न करायला निघालेल्या तरुणांनै असामान्य स्त्रीची अपेक्षा करणें म्हणजे महाराष्ट्राचें काश्मिरांत रूपांतर करण्याइतकेंच हास्यास्पद आहे.

उपवर अशा मुलींना दोन शब्द सांगावेसे वाटतात. उपवर मुलींत डिग्री मिळविलेल्या व पंचविशींच्या पुढें गेलेल्या आणि डिग्री न मिळविलेल्या आणि विशींच्या आंत असलेल्या अशा दोन प्रकारच्या मुली असतात. पहिल्या प्रकारच्या बायांना किंवा प्रौढ मुलींना फारसें काहीं सांगावें लागत नाही. त्या त्यांच्या प्रकारें वरसंशोधन करीतच असतात. त्यांना मी इतकेंच वरसंशोधनाची मोहीम

सांगेन, कीं लक्ष्मीधर मिळविण्याचा हव्यास न करतांना त्यांनीं सामान्यपणें सुशिक्षित व मिळवता असा आयुष्याचा जोडीदार शोधून काढावा.

दुसऱ्या प्रकारच्या मुलींना मात्र थोडासा उपदेश करावासा वाटतो. त्यांनीं चणचणीतपणा, बहुश्रुतता आणि गृहकृत्यदक्षता हे गुण संपादण्याचा खूप प्रयत्न करावा. मला जो तरुणांचा अनुभव आला आहे त्यावरून मी असें (डाव्या छातीवर उजवा हात ठेवून) सांगूं शकतो, कीं त्यांना अलीकडे सुंदर मुली-पेक्षां चणचणीत, तरतरीत किंवा 'स्मार्ट' मुलीच अधिक आवडूं लागल्या आहेत. 'स्मार्टनेस'मध्ये कितीतरी गुणांचा अंतर्भाव होतो. बोलण्यांत हुशारी, चालण्यांत तरतरी, स्वभावांत गोडी, दिसण्यांत माधुरी- तात्पर्य, सौदामिनीच्या ठिकाणीं जी चमक व तल्लखता दिसते तसली चमक व तल्लखपणा असलेल्या पोरी हल्लीं पोरांना फार आवडतात. चाफेकळीसारख्या नाकाला आणि हरिणी-सारख्या डोळ्यांना आजकाल जितका भाव नाही तितका भाव 'स्मार्टनेसला' येऊं लागला आहे. तेव्हां तरतरीतपणा अंगीं बाणेल असा प्रयत्न मुलींनीं आतां करावा. दुसरें, बहुश्रुतता हा गुणही त्यांनीं वाचनाचा व्यासंग वाढवून अंगीं आणावा.

सध्याच्या धकाधकीच्या मामल्यांत साधेपणाला (म्हणजे वावळेपणाला) काडीइतकी किंमत नाही. मुलींनीं चौकस झाले पाहिजे आणि त्याकरितां निर-निराळ्या विषयांसंबंधीं पुस्तकें वा मासिकें वाचून माहिती मिळविली पाहिजे. आपल्या भावि पतीबरोबर त्यांना विचारविनिमय करतां आला पाहिजे. तिसरा गुण म्हणजे गृहकृत्यदक्षता. स्त्रीचें स्त्रीत्व ह्या गुणांतच सामावलेलें आहे. उत्तम स्वयंपाक, पाहुण्यांचें आदरातिथ्य, घरांत सुव्यवस्था हीं ज्या स्त्रीला साधतात तिला पतीची मर्जी अन्य तऱ्हेनें प्रसन्न करण्याची जरूरीच नसते.

स्त्रियांनीं वादविवाद केलेला, समाजांत पुढाकार घेतलेला मला जितका आवडतो त्याहीपेक्षां सुगृहिणी म्हणून त्यांनीं यशस्वी झालेले मला अधिक पसंत पडते. आणि मला वाटतें, सामान्यपणें सर्व पुरुषांची हीच दृष्टि असावी. तेव्हां ज्या मुलींना आपलें योग्य वेळीं व योग्य वयांत लग्न व्हावेंसें वाटत असेल (आणि अशाच मुलींचा भरणा जास्त असतो) त्यांनीं वर सांगितलेले गुण मिळविण्याचा मनापासून प्रयत्न करावा. इटकून गुण येईल. न आल्यास प्रस्तुत लेखकाच्या नांवानें वोटें मोडण्याचा अधिकार मी त्यांना देऊन ठेवतो.

आव्हान

मनुष्याचें खरें स्वत्व केव्हां प्रकट होतें असें जर कोणी आपणाला विचारलें तर आपण काय उत्तर द्याल ? आपण म्हणाल, हा फारच सोपा प्रश्न आहे. मनुष्य जेव्हां पूर्ण समाधानाच्या वृत्तीत असेल, जेव्हां त्याला कोणत्याही प्रकारची ददात नसेल, जेव्हां त्याचा जीव आनंदातिशयानें खुर्षीत आला असेल, तेव्हांच त्याचें स्वत्व प्रकट होतें, असेंच मला वाटतें आपण उत्तर द्याल.

आपलें उत्तर कांहीं अंशानीं बरोबरच आहे. कारण एखादा मनुष्य पूर्ण समाधानाच्या स्थितीत असतांना त्याच्या हातून परोपकारादि सत्कृत्यें सहजच घडतात. गायन-नृत्य-वादन इत्यादि ललितकला विशेषतः कलावंताच्या आनंदांतून निर्माण होतात. तत्त्वज्ञानासारखा विषय तर रित्या पोंटापेक्षां भरलेल्या पोटालाच अधिक सुचतो. ह्या सर्व गोष्टींत माणसाचें स्वत्व प्रकट होतें, नाहीं असें नाहीं; पण तें पूर्णानें प्रकट होतें असें म्हणतां येणार नाहीं.

मनुष्याचें खरें स्वत्व त्याला जेव्हां कोणाकडून तरी आव्हान दिलें जातें तेव्हांच व्यक्त होतें. मनुष्याच्या हातून हरघडी कांहीं ना कांहीं घडतच असतें आणि त्यांत थोड्या फार अंशानें त्याचें व्यक्तिमत्त्व प्रकट होत असतें. त्याचें चालणें-बोलणें, हसणें-जेवणें, बसणें ह्या सर्वांत वैशिष्ट्यपूर्णता असते. पण त्याचें संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व, संपूर्ण स्वत्व नित्याच्या हालचालींत उत्कटत्वानें दिसून येत नाहीं. तें फक्त त्याला जेव्हां तुम्ही आव्हान द्याल, त्याला डिवचाल, चिडवाल, तो जेव्हां म्हणेल 'असं काय ? बघा तर माझं स्वत्व !' तेव्हांच प्रकट होईल.

उत्तम गवयांच्या बाबतीत असें फार वेळां बघायला सांपडतें. त्यांना एकट्यांनाच गाण्याचा प्रसंग आला तर त्यांचें गाणें क्वचितच रंगतें. पण अगोदर एखाद्या सामान्य गवयाचें किंवा प्रतिपक्षी गवयाचें गाणें झालेलें असलें आणि त्यानंतर खांसाहेवांचें गाणें झालें तर मग त्या गाण्याला जो रंग भरतो तो कांहीं औरच असतो. जातजातीच्या ताना, मुरक्या, हरकती, मिंडा घेऊन ते अगदीं संगीताचा फुलौरा निर्माण करतील. ह्याचें कारण उघडच आहे.

गायनकलेतील त्यांच्या स्वत्वाला डिवचण्यांत आलेले असते, आव्हान देण्यांत आलेले असते.

जी गोष्ट गवयाची, तीच वक्त्याची. प्रभावशाली वक्तृत्व तुम्हांला ऐकायचें असेल तर वक्त्याला गमतीनें थोडेंसें चिडवा-खिजवा आणि मग ब्रथा तो असें काहीं बोलूं लागेल, कीं सान्या शरीराचे कान करून तुम्हांला तें ऐकत राहावेंसें वाटेल ! समर्पक दृष्टान्त, विनतोड कोटिक्रम, प्रसादपूर्ण अस्वलितपणा, वेतशीर विनोद आणि सात्त्विक आवेश ह्यांची तो अशी माफक योजना करील कीं तुमच्या आणि त्याच्या हृदयाच्या तारा समस्वरी बनून, तो बोलेल त्याला तुम्ही मान हालवाल, तो सांगेल तें करायला तुम्ही सिद्ध व्हाल ! कै. शिवरामपंत परांजपे ह्यांचें वक्तृत्व अशा प्रकारचें होतें. डॉ. विनायकराव सावरकर ह्यांचें वक्तृत्व अशा प्रकारचें आहे.

खऱ्या स्वत्वाचा जन्म समाधानापेक्षां असमाधानांतून होतो असें म्हटलें पाहिजे. सुखं च मे, शयनं च मे— अशा स्थितींत तुम्ही गाद्या-गिरद्यांवर लोळाल ह्यांत शंका नाही. पण ह्यापेक्षां तुमच्या हातून विशेष कांहींही होणें शक्य नाही. तुम्ही अडचणींत असाल, संकटांत असाल तेव्हांच तुमच्या कर्तबगारीला खरें आव्हान मिळून तुमच्या हातून 'विशेष' कांहीं होऊं शकतें. तात्यासाहेब्र केळकरांच्या वाङ्मयांत 'मराठे व इंग्रज' ह्या ग्रंथाला विशेष मान दिला जातो. कारण त्यांत केळकरांच्या लेखनवैशिष्ट्याच्या सर्व तऱ्हा आल्या आहेत. त्यांचें व्यक्तिमत्व त्यांत संपूर्णपणें प्रकट झालें आहे. असला ग्रंथ पूर्ण स्वास्थ्याचा उपभोग घेत असतांना त्यांनीं लिहिला असावा असें आपणाला वाटल्यास नवल नाही. कारण सामान्यपणें ग्रंथकर्तृत्व हें फुरसतीच्या वेळींच होत असतें. पण ह्या ग्रंथाच्या बाबतींत असें झालें नाही. होमरूळची चळवळ ऐन भरांत, असतांना आणि केळकरांना घडीची फुरसद नसतांना त्यांनीं हा ग्रंथ लिहिला ! पेशवाई नष्ट झाल्याला इ. सन १९१८ सालीं शंभर वर्षे झालीं होती. शंभर वर्षे आपण दास्यत्वांत, पारतंत्र्यांत काढलीं ! कां काढलीं ? कशीं काढलीं ? ह्या विचारांनीं त्यांना डिवचलें होतें. त्यांच्या हृदय-सागरांत मंथन सुरू झालें होतें. साहजिकच त्यांतून 'मराठे व इंग्रज' ह्या ग्रंथासारखें तेजस्वी रत्न बाहेर पडलें.

निरनिराळ्या संशोधकांची चरित्रे पाहिलीं तरी त्यांत हेंच आढळतें. अमेरिका खंडाचा शोध लावणारे अमेरिगो, मॅगलन, कोलंबस, हडसन, ऑरेलाना; किंवा ऑस्ट्रेलिया खंडाचा प्रथम शोध लावणारा कॅप्टन कुक; आफ्रिकेचा शोध लावणारा मंगोपार्क किंवा हिंदुस्थानचा शोध लावणारा वास्को-डि-गामा ह्यांना किती निरनिराळ्या प्रकारचीं संकटे सोसावीं लागलीं, किती प्राणांतिक प्रसंगांशीं टक्कर खेळावी लागली ! पण तीं सर्व संकटे एक प्रकारच्या ईर्ष्येनें त्यांनीं सहन केलीं. ह्याचें कारण त्यांच्या पौरुषत्वाला एक प्रकारचें आव्हान मिळालें होतें— तें डिवचलें गेलें होतें आणि म्हणूनच त्यांचें खरें स्वत्व ह्या अडचणीच्या प्रसंगां उघडकीस आलें. एरवीं तें येतें ना.

पूर्वीं राजकन्यांचें स्वयंवर होत असे. फार उमदेपणा होता त्यांत. त्यासाठीं देशोदेशींचे राजे एकत्र येत. राजकन्येच्या नांवानें मत्स्यवेध, धनुभंगासारखा एखादा पण जाहीर केला जाई. आणि हा पण जो जिंकील त्याच्या गळ्यांत राजकन्या सलज्ज मुद्रेनें पण हर्षभरानें माळ घालीत असे. 'पण' म्हणजे तें एक प्रकारचें आव्हानच असे. जमलेल्या क्षत्रियांच्या कर्तव्यगारीला डिवचण्याचें तें एक साधन होतें. ह्या डिवचण्यानें प्रत्येकाचें स्वत्व उत्तम प्रकारें प्रगट होई. ही फार चांगली पद्धत होती असें मला वाटतें. इतकेंच नाही, तर लहान प्रमाणांत ती सार्वत्रिक रीतीनें सुरू केल्यास फार चांगलें होईल असें माझे ठाम मत आहे. सध्याची आपली विवाहपद्धति अगदीं मिळमिळीत किंवा गिळगिळीत स्वरूपाची झाली आहे. आईबापांनीं अगर पालकांनीं वधू किंवा वर ह्यांचें संशोधन करायचें, एक त्रोटक, दोन भटजी आणि 'शुभमंगल सावधान' म्हणून वधूवरांचें लग्न झाल्याचें जाहीर करायचें ! ह्यांत चमत्कामीतपणा आणायचा असल्यास त्याला जुन्या स्वयंवराचें थोडेंसें स्वरूप द्यायला हवें. मात्र त्याच्याच जोडीला खिळाडूपणा वाढला पाहिजे. नाहीतर ह्या छोट्या स्वयंवराचें रूपांतर मोठ्या कुरुक्षेत्रांत होणें अशक्य नाही ! पण हा प्रयत्न मात्र करून पाहाण्याजोगा आहे. कारण विशिष्ट 'पण' जिंकल्यास आपणाला एका युवतीचें पाणिग्रहण करायला सांपडणार आहे ह्या विचारासारखा चित्तवृत्ति उल्लसित करणारा दुसरा विचार सांपडणें कठीण आहे. स्वयंवराच्या प्रसंगां वधू ज्याप्रमाणें स्वतःला अधिकाधिक आकर्षक

करण्याचा प्रयत्न करते, त्याचप्रमाणे वरही स्वतःला खुपसुरत वनविण्याचा प्रयत्न करीतच असतो. पूर्वीचा वर आपली तरवार परजून व धनुष्यबाण ठाकठीक करून स्वयंवर-मंडपांत जात असला तर आधुनिक वर गुळगुळीत दाढी करून, केस चापून चोपून बसवून व प्रसन्न चेहऱ्याने ह्या नव्या स्वयं-वराला जाईल. त्याच्या दृष्टीने तो सुमंगल प्रसंग होय. कारण त्याच वेळी त्याला आपल्या खऱ्याखुऱ्या स्वत्वाला प्रकट करायला अवसर मिळणार. आधुनिक 'पण' ही वेगळ्याच प्रकारचे असणार. तुमची संभाव्य वधू तुम्हांला टेनिस खेळतां येते किंवा नाही, हिशेब ठेवतां येतो किंवा, नाही, शॉर्टहॅंड-टायपिंग येते किंवा नाही, दिलरुवा वाजवितां येतो किंवा नाही, अडल्या प्रसंगी उप-योगी पडणारा स्वयंपाक येतो किंवा नाही, एखादी लघुकथा लिहितां येते किंवा नाही, वादविवाद करतां येतो किंवा नाही, बायकोवर रागावतां येते किंवा नाही- ह्या किंवा अशाच प्रकारचा 'पण' जिंकायला सांगणार; आणि त्या वेळी तुम्ही खरे पुरुष असाल तर तुम्हांला स्फुरण होऊन ते आव्हान स्वीकारा-वेसे वाटेल आणि आपले स्वत्व हिरीरीने व्यक्त करावेसे वाटेल.

आव्हानांचा स्वीकार मी नेहमीच करित आलों आहे. जो पेशा मी स्वीकारला आहे त्यांत द्रंद्रयुद्धाचें आव्हान साहजिकच कोणीही मला आतांपर्यंत दिलेले नाही; परंतु ह्याखेरीज शिकण्याचें किंवा शिकविण्याचें, बोलण्याचें किंवा लिहिण्याचें-असलीं छोटीं आव्हानें मला मधून मधून नेहमी येतात व तीं मी आनंदानें स्वीकारतो. आव्हान स्वीकारणें हा माझ्या सामर्थ्यापेक्षां स्वाभिमानाचा प्रश्न मला जास्त वाटतो. मात्र एकदा आव्हान स्वीकारल्यावर प्रयत्नांची शिकस्त करून सामर्थ्याची उणीव भरून काढल्याखेरीज मी राहात नाही; इतकेंच नाही, तर एक गुपितही येथें सांगायला हरकत नाही. अशा वेळी कुठून तरी वेगळी शक्ति नि युक्ति ह्यांचा संचार स्वतःच्या ठिकाणी झाल्यासारखें मला वाटतें. आणि सामान्यपणें स्वीकारलेले आव्हान यशोदायी ठरते. ह्या ओळी लिहीत असतांना असल्या कितीतरी प्रसंगांची मला आठवण होत आहे; पण त्याचा उल्लेख करणें हें आत्मस्तुतीच्या सदराखाली जाणारें असल्याने त्याविषयीं मुग्धताच स्वीकारलेली बरी.

पण मला वाटते, हा सामान्यतः सर्वांचाच अनुभव असावा. आव्हान स्वीकारण्यापूर्वीची साशंकता व भीरुता ही मागाहून नाहीशी होतात आणि त्यांची जागा आत्मविश्वासाकडून घेतली जाते. आत्मविश्वास एकदा उत्पन्न झाल्यावर मग कसली उर्णाव भासणार होती ? यश मिळविण्याचे नवे नवे मार्ग दिसू लागून आव्हान स्वीकारण्याचा शेवट गोड होतो.

तुम्ही ह्याचें स्पष्टीकरण एखाद्या शरीरशास्त्रज्ञाला विचारल्यास तो असे म्हणेल. आव्हानांचा स्वीकार म्हणजे लढाईची पूर्वतयारी. आपल्या शरीरांत अॅड्रिनाल नांवाच्या ज्या महत्त्वाच्या ग्रंथी असतात; त्या स्वसंरक्षणाचा प्रसंग कोणत्याही रूपानें उत्पन्न होतांच पाझरूं लागतात. त्यामुळें नेहमींपेक्षा शरीराला रक्ताचा पुरवठा जास्त होऊन एक नवाच उत्साह, एक नवीनच शक्ति मनुष्याच्या ठिकाणी उत्पन्न होते. जुन्या मापानें बोलायचें झाल्यास असे म्हणतां येईल, कीं दशसहस्र नागांचें बळ तुमच्या अंगांत उत्पन्न झाल्यासारखें तुम्हांला अशा वेळीं वाटतें आणि क्षणभर प्रतिसृष्टि निर्माण करण्याच्या पवित्र्यांत तुम्ही उभे राहातां !

एक प्रकारची लढाऊ वृत्ति, संग्रामवृत्ति मनुष्याच्या ठिकाणीं जात्याच असते असें म्हटलें पाहिजे. प्रत्यक्ष शस्त्र घेऊन लढण्याचीं कारणें नेहमींच उपस्थित होत नसलीं तरी इतर दृष्टींनीं लढाई करण्याचे प्रसंग आयुष्यांत नेहमीं येतात. सत्यासाठीं, न्यायासाठीं, स्वाभिमानासाठीं, मतप्रतिपादनासाठीं मनुष्याला विशिष्ट प्रकारची लढाई करावीच लागते. ह्या लढाईकरितां त्याला प्रतिपक्षीयाकडून आव्हान दिलें जातें; व मग मनुष्याचें शक्तिसर्वस्व प्रकट होतें. सॅक्रेटीस, गॅलिलिओ, मार्टिन ल्यूथर, हरिश्चंद्र, सत्यव्रत, बलि, लो. टिळक, म. गांधी इत्यादि प्राचीन-अर्वाचीन झुंजारानीं आयुष्यभर सत्यासाठीं, न्यायासाठीं, मानव्यासाठीं लढाया केल्या आहेत. इतकेंच नाही, तर ह्या लढायांच्या प्रसंगीं त्यांच्या ठिकाणीं कांहीं विलक्षण व अपूर्व असें तेज प्रगट झालें आहे.

मनुष्याचा स्वभावच हा, कीं तो आव्हानांच्या शोधांत फिरत राहातो. आव्हान जितकें चांगल्या कार्याकरितां असेल तितकें त्याचें तेज अधिक उच्च दर्जाचें व्यक्त होतें. आव्हान सामान्य असेल तर त्याचें स्वत्वही सामान्य दर्जाचेंच प्रकट होईल. माझ्या शेजारी राहाणाऱ्या ठमाबाई (त्याचें खरें नांव

आहे सुमतिवाई; पण त्यांच्या वर्तनाकडे पाहून आम्ही त्यांना ह्या नांवाने आपापसांत ओळखतो.) नेहमी सर्वांशीं भांडत असतात. भांडणाच्या शोधांतच असतात त्या. भांडतांना त्यांचे होणारे हातवारे, त्यांच्या डोळ्यांची हालचाल, त्यांच्या फेंदारलेल्या नाकपुड्या, त्यांच्या कपाळावर तरारून येणारी एक विशिष्ट शीर आणि त्यांच्या तोंडांतून निघणारीं मुक्ताफळें हीं सर्वंच्या सर्व स्वत्वपूर्ण असतात. बाहेरचीं भांडणें नसतील त्या वेळीं त्या आपल्या अबोल नवऱ्याशींच भांडत बसतात व तो उलट कांहींही बोलत नसल्यामुळें त्या खूप चिडतात, खूप संतापतात, त्याला खूप शिव्या देतात व घरांतलीं भांडीं आपटूं लागतात.

महायुद्धाकडे पाहिलें तर काय दिसतें ? जर्मनी-इटली आदि गट्टी राष्ट्रांनीं जसें इंग्लंड-अमेरिकादि दोस्त राष्ट्रांना आव्हान दिलें होतें तसेंच उलट जर्मनीलाही इंग्लंडनें आव्हानच दिलें होतें. हा परस्पर आव्हान देण्याघेण्याचा प्रसंग किती रोमहर्षक व चित्तवेधक आहे तो आपण बघतोच आहोंत. (त्याची झळही बरीचशी आपणांला लागली आहे !) ह्या आव्हानानें सान्या जगांतील राष्ट्रे जागृत होऊन आपलें राष्ट्रीयत्व उत्तमांत उत्तम रीतीनें व्यक्त होईल ह्याची खबरदारी घेऊं लागलीं. रशियासारख्या नव्या विचारांचें जन्मस्थान असणाऱ्या राष्ट्रांनें तर हें आव्हान इतक्या उत्साहानें स्वीकारलें, कीं रशियन लोकांतील उत्तमोत्तम गुणांची परिसीमाच सर्व क्षेत्रांत दिसू लागली. उत्तम सैनिक, उत्तम सेनापति, उत्तम संशोधक, उत्तम नागरिक, उत्तम राजकारणी अशा सर्वच नात्यांनीं रशियनांनीं अगदीं कमाल करून सोडली. रशियन सैनिकांविषयीं त्यांचा शत्रु अशा जर्मन सेनापतींनीं अगदीं मुक्तकंठानें धन्योद्धार काढले आहेत. तीच गोष्ट चीनची. जवळजवळ एकाकी अशा अवस्थेंत गेल्या सहा सात वर्षांपासून चीन जपानशीं लढत आहे. जपानी आक्रमण थोपवून धरण्याचें भगीरथ कार्य चिनी जनता करित आहे. चहा पिण्यांत आणि अफू खाण्यांत सान्या जगाला लाजविणारी एका काळची चिनी जनता जपान्यांच्या आव्हानानें इतकी स्वत्वजागृत झाली आहे, कीं न भूतो न भविष्यति ! आत्मबलिदान केव्हांही करायला सिद्ध असणाऱ्या जपानला चिनी मनुष्य एखाद्या न उलगडणाऱ्या कोड्यासारखा वाटत आहे.

आणि आम्ही ? आम्ही कोड्यासारखे कोणालाच वाटत नाही; कोड्यासारखे कदाचित् वाटत असू! नाही म्हणायला एका अर्थाने आम्ही जगाला कोड्यासारखे वाटत आहो खरेंच. चाळीस कोटी लोकांचे आपलें राष्ट्र पारतंत्र्यांत पाहून दाकीच्या जगाला तें एक कोडेंच वाटत आहे ! ह्याखेरीज आमच्याविषयी कोणालाच कांहीं वाटत नाही. कै. आगरकरांनी उल्लेखिलेली आमची शिलावस्था अजून संपलेली नाही.

सुदैवानें सारे जगच इतकें जवळजवळ येत चाललें आहे, की हिंदुस्थानाची शिलावस्था फार वर्षे टिकणें शक्य नाही. जगाच्या प्रचंड आंदोलनांची प्रतिक्रिया हिंदुस्थानांत झालीच पाहिजे. “आम्हांला जगार्शी कर्तव्य नाही; आम्ही आमची स्नानसंध्या व बायकामुलें सांभाळणार ” असें म्हणून ह्यापुढें भागणार नाही. एक प्रकारचें राष्ट्रीय आव्हानच अमूर्त अशा शक्तीकडून भारताला मिळालें आहे. ह्या आव्हानाचा आम्ही हर्षभरानें स्वीकार करणार की स्वस्थ बसणार ? आपलें स्वत्व प्रकट करण्याची ही संधि आम्ही केव्हांही घालविणार नाही. कारण सन्मानपूर्वक जगण्याकरितां आम्ही जन्माला आलों आहोंत.

कुरूप स्त्रिया

सुंदर स्त्रियांच्यासंबंधी लिहिलेले लेख व सुंदर स्त्रियांचीं वर्णनें वाचण्याची संवय जडलेल्या वाचकांना ह्या लेखाचा मथळाही आवडणें शक्य नाहीं. विशेषतः सुंदर आहेत त्या तर ह्या लेखाकडे डुंकूनही पाहणार नाहींत, ह्याची मला खात्री आहे. आणि असें असूनही कुरूप स्त्रियांविषयीं माझे विचार जाहीर करण्याचें धाडस मी करीत आहे !

ह्याला कारणें अर्थातच आहेत. जगांतील जर कुठल्या एखाद्या गोष्टीनें माझ्या अन्तःकरणांत विलक्षण दयेची, अनुकंपेची, सहानुभूतीची, उद्विग्नतेची भावना उत्पन्न होत असेल तर ती गोष्ट म्हणजे कुरूप स्त्रिया ही होय. कुरूप स्त्रिया पाहिल्या म्हणजे माझ्या हृदयाची विलक्षण कालवाकालव होते, अन्तःकरणाला कुठें तरी असह्य वेदना होऊं लागतात.

कुरूप स्त्रियांत दिसण्यांत कुरूप व शारीरिक व्यंग असलेल्या स्त्रियांचा मी मुख्यतः अन्तर्भाव करतो. तसेंच विचारांच्या सोयीकरितां भीक मागून पोट भरणाऱ्या कुरूप स्त्रियांचा अन्तर्भाव प्रस्तुतच्या स्वैर विचारांत मी करीत नाहीं. बाकीच्या सर्व कुरूप स्त्रियांना माझ्या लहानग्या लेखांत वावरायला भरपूर वाव आहे.

माझ्या दारावरून जाणाऱ्या रहदारीकडे बघत राहाणें ही एक माझी रिकामपणाची कामगिरी आहे. माझ्या खिडकीबाहेर वावरणाऱ्या ह्या चालत्या जगाकडे पाहण्याचा मला कधीं कंटाळा येत नाहीं. विश्वाचें विविध, भव्य पण विशिष्ट हेतूनें चाललेलें विराट स्वरूप पाहून कधीं मी आश्चर्यानें थक्क होतो, कधीं आनंदानें बेहोष होतो, तर कधीं उद्विग्नतेनें विषण्ण बनतो. कांहीं विलक्षण जादुगिरी त्या दृश्यांत आहे ह्यांत शंका नाहीं.

माझ्या दारावरून इतर अनेक लोक जसे जातात, तशाच कांहीं बाया-बापड्या व पोरीवाळीही जातात. त्यांत कांहीं कुरूप स्त्रियाही असतात. त्या जेव्हां जातात तेव्हां दुःखाची एक तीव्र भावना मनांत निर्माण होते. उदाहरणार्थ—एक अठरावीस वर्षांची तरुण मुलगी जाते. कुठल्या तरी अपघातांत

पंचवीस वर्षांनंतर

तिचें अर्धें तोंड व शरीराचा अर्धा भाग जळल्यानें, जळलेला भाग लालसर-पांढरा असा दिसतो; व बाकीचें शरीर काळें दिसतें. तिचा एक डोळा खालीं ताणला गेल्यानें, ती गरीब मुलगी अकारण भयंकर दिसते! दुसरी मुलगी रूपानें एरवीं चांगली असून तिचें तोंड व दोन्ही हात कोडानें अगदीं भरले आहेत! तिसरी एक बाई जाते, तिचे दोन्ही हातच थोटे आहेत! चौथी एक तरुणी जाते, ती कंबरेंतून वाकडी आसल्यानें १३० अंशाचा जमिनीशीं कोन करून रस्त्यावरून जात असते! पांचवी एक मुलगी जाते तिच्या पायांना कमानी असल्यानें ती फेंगडी चालते! आणखीही काहीं कुरूप स्त्रिया जातात. पण वानगीदाखल एवढी यादी पुरे होईल. ह्या सर्व स्त्रियांकडे मी सहानुभूतीनें पाहतों, आणि त्या जेव्हां जेव्हां माझ्या दारावरून जातात, तेव्हां तेव्हां माझें मन बेचैन व विषण्ण बनतें.

मला वाटतें कुरूप स्त्रियांच्या इतक्या अभागिनी दुसऱ्या कोणत्याही स्त्रिया नसतील! ह्यां विचारांच्या काहीं तरी भविष्यकाळ आहे का? विवाह ही प्रत्येक स्त्रीच्या आयुष्यांतील महत्त्वाची घटना! कुरूप स्त्रियांच्या वांटणीला ही घटना कौटून येणार? लग्न करावेंसें ह्या स्त्रियांना नसेल का वाटत? पण ह्यांच्याशीं कोण लग्न करणार? पूर्वींच्या काळीं एक वेळ पुरुषाचें लग्न राही, पण मुलगी काणी-कुबडी कशीही असली तरी तिचें लग्न होई, असें घरांतिल वडील मंडळी सांगतात. माझा या गोष्टीवर विश्वास बसत नाही. पण वृद्ध मंडळी सांगतात, त्या अर्थी ही गोष्ट खरी असावी. तें कसेंही असलें तरी ह्या नव्या जमान्यांत, नव्या विचारांच्या-नव्या साधनांच्या नव्या जमान्यांत कुरूप स्त्रियांना लग्नाच्या बाजारांत काडीइतकी देखील किंमत मिळत असेल असें वाटत नाही. म्हणजे मग किती भयंकर ही घटना असू शकेल ह्याची कल्पना करा. आणि कल्पना येत नसेल तर आपल्याला एक कुरूप मुलगी किंवा कुरूप बहीण आहे असें मानून तिच्या भविष्यकाळाविषयी विचार करूं लाग. माझी खात्री आहे आपल्या डोळ्यांसमोर काजवे चमकूं लागतील.

मी स्वतः जेव्हां अशा तऱ्हेनें वैयक्तिक विचार करूं लागतों तेव्हां मी भांबावून जातों; आणि मनांतल्या मनांत देवाजीला प्रार्थना करतो, “बाबारे, संतति देणार असलास तर ती सुरेख दे, अव्यंग दे, निरोगी दे. माझ्या

कुरूप स्त्रिया

शत्रूला कोणत्याही प्रकारची कुरूप संतति देऊ नकोस. दुसऱ्या कोणत्याही तऱ्हेने त्याचा छळ कर; पण असा छुपा छळ करू नकोस.”

तुम्ही म्हणाल, अव्यंग व सुरेख मातापितरांनीं अशी प्रार्थना करण्याचें कारण काय ? कारण एकच. अव्यंग व सुरेख आईबापांचीं मुलें अव्यंग व सुरेख होतातच असें नाहीं. ईश्वर एखादे वेळीं असा भयंकर विनोद करतो कीं, सुरेख मातापितरांनाच नेमकी कुरूप मुलें तो देतो. माझ्या माहितींतल्या एका सुस्वरूप जोडप्याला असें गोजिरवाणें वाळ झालें, कीं जन्मतःच त्याला दोन मुळे दांत होते व त्याचा एक डोळा गहाळ झाला होता ! बोला, आतां सुप्रजाजननशास्त्राचे तुम्ही अगदीं प्रोफेसर असलांत, तरी ह्या बाबतींत तुमच्यावर केव्हां तरी हात टेकण्याचा प्रसंग येणारच येणार आणि म्हणून तुमच्या-माझ्यासारख्या सामान्य माणसांनीं प्रार्थना करून देवाला लाच देऊन ठेवायची ! म्हणजे तो कुरूप संतति देण्याचा विनोद निदान आपणावर तरी करणार नाहीं.

पण इतकेंही करून, समजा, आपणाला तशी संतति झाली तर मात्र आपण गोगलगाय वनूं. आपणाला तो एक निरंतरचा कमीपणा वाटेल; आणि आपण तसली संतति देवाजीनें आपल्या घरीं न्यावी, असेंही एखादे वेळीं निराशेच्या भरांत म्हणूं. पॅरिसमधील एका मातेनें कांहीं वर्षांमागें आपलें कुरूप मूल भावनेच्या भरांत स्टोव्हवर भाजून मारल्याचें वर्तमानपत्रांत मीं वाचलें होतें ! पण असली गोष्ट अपवादच मानली पाहिजे. मला पक्कें माहीत आहे, कीं मुलें कितीही कुरूप असली तरी ती आईबापांना-विशेषतः आईला-कधींही नकोशीं होत नाहींत. आणि असल्याच आईबापांकरितां व त्यांच्या कुरूप संततीकरितां येथें दोन शब्द सांगण्याचें मीं योजिलें आहे. अशा मंडळींनीं कांहीं गोष्टी करण्याजोग्या आहेत.

ह्या प्रयत्नांतील पहिली महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे आपलें व्यंग झाकून ठेवण्याचा प्रयत्न करणें. आपलें कोणतेंही व्यंग असो, तें जर लोकांना दिसण्याजोगें असेल, तर तें लपविण्याचा व्यर्थ खटाटोप करूं नये. असा प्रयत्न हास्यास्पद होतो. डुकराचे कान असलेल्या एका राजाची गोष्ट लहान मुलें सांगतात. त्या राजानें आपले आवडू कान लपविण्याचा कसून प्रयत्न

केला. पण शेवटीं तो फसला व त्याच्या कानाची कथा जगजाहीर झाली ! आपलें जें कांहीं व्यंग असेल तिकडे संपूर्णपणें दुर्लक्ष करावें हेंच चांगलें.

दुसरी गोष्ट म्हणजे त्या व्यंगावांचून आपलें कांहीं अडत नाहीं, अशी भावना व खात्री इतरांची होईल अशा तऱ्हेचें वर्तन करावें. एका अत्यंत सुस्वरूप मुलीला खांद्यापासून मुळीं दोन हातच नव्हते ! तेव्हां ती आपल्या पायांचा अगदीं हातासारखा उपयोग करी ! ती आपल्या पायांनीं पत्ते खेळे, केस व्चिचरी, इतकेंच नाहीं तर चमच्याकांड्यांनीं जेवीं देखील ! ती मुलगी सर्वस्वीं स्वावलंबी होती. तिनें आपलें व्यंग लपविण्याचा कधींही प्रयत्न केला नाहीं.

तिसरी गोष्ट सर्वांना करतां येण्याजोगी आहे. कुरूप स्त्रियांनीं शक्य त्या कला हस्तगत करून त्यांत प्रावीण्य मिळवावें. शिवण, भरत, गायन, वादन, लेखन ह्यांपैकी जी कला साधेल तिच्यामार्गे तन्मयतेनें लागावें. न्यूनाची भरपाई करण्याचा ईश्वराकडे न्याय आहे. त्या न्यायानें कुरूप स्त्रिया उत्तम कलाभिज्ञ वनूं शकतात. कुरूप स्त्रीचें सभागृहांतील गाणें कोणाला आवडलें नाहीं, तरी रेडिओवरील तिचें स्वर्गीय संगीत नावडायला कांहींच कारण नाहीं. कुरूप स्त्रियांचें शिवणकाम, भरतकाम हीं कुरूप असणें शक्य नाहीं. त्या लेखिका वनल्या तर कितीतरी मार्मिकपणें लिहूं शकतील. मात्र शिक्षिकेचा किंवा परिचारिकेचा धंदा कुरूप स्त्रियांनीं पत्करूं नये. कारण त्यांच्या कुरूपतेचा विद्यार्थ्यांवर किंवा रोग्यांवर उद्विग्नकारक परिणाम होण्याचा संभव फार.

अशा कांहीं खबरदान्या घेऊन कुरूप स्त्रियांनीं आपली जीवनयात्रा आक्रमिण्याचा विचार केल्यास ती त्यांना तर सुखावह होईलच; पण इतरांना देखील ती हितकर व अभिनंदनीय वाटेल. कुरूप स्त्रिया झाल्या तरी त्यांच्या ठिकाणीं मानसिक सौंदर्य किती असूं शकतें, ह्याची जगाला खात्री पटेल. आणि साऱ्या जगाच्या सहानुभूतीचा प्रवाह त्यांच्याकडे वाहूं लागेल. इतकेंच नाहीं तर कुब्जेला जसा श्रीकृष्ण भेटून तिचा उद्धार झाला तसा कुरूप स्त्रियांनाही उद्धारक भेटणें अशक्य नाहीं.

माझ्या ग दारावरनं

माझ्या ग दारावरनं । मैत्रांचा मेळा गेला ।
टोपीवरनं ओळखिला । भाऊराया ॥

माझ्या दारावरून जाणाऱ्या येणाऱ्या रहदारीकडे बघत राहाणें, ही एक माझी रिकामपणची कामगिरी आहे. मला जेव्हां जेव्हां वेळ मिळेल किंवा कामाचा कंटाळा आला असेल, तेव्हां तेव्हां खिडकीच्या बाहेर दिसणाऱ्या फिरत्या जगाकडे मी बघत राहातों. विश्वाच्या त्या बहुविध स्वरूपाकडे बघत असतांना मला कधीही कंटाळा येत नाही. अनंत प्रकारच्या पण एका विशिष्ट हेतूने चाललेल्या त्या सर्व हालचालींकडे पाहून माझ्या मनाची भरपूर करमणूक होते.

इंग्लिश कवि लॉर्ड टेनिसनने 'लेडी ऑफ शॅलॉट' ह्या नांवाचें एक भावपूर्ण काव्य लिहिलें आहे. त्यांतील नायिकेला आपल्या खिडकीबाहेरच्या जगाकडे बघण्याची मनार्ई होती. तिला एक प्रकारचा शाप होता. खोलीच्या आंत खिडकीसमोर ठेवलेल्या आरशांत बाह्य जगाची जीं काहीं प्रतिबिंबें दिसतील, तेवढींच बघण्याची तिला मुभा होती ! प्रत्यक्ष जग पाहाण्याची मात्र तिला मोकळीक नव्हती ! विचारी तरुणी ! एकदा एका उमद्या व तरुण शिलेदाराचें प्रतिबिंब आपल्या आरशांत दिसतांच, त्या तरुणाला प्रत्यक्ष पाहाण्याची तीव्र इच्छा तिला होऊन, तिनें आपल्या खिडकीबाहेर बघितलें ! तों काय ? आरसा एकाएकीं दुमंगला आणि शापानें घेरलेल्या त्या तरुणीचा पुढें शोकजनक अंत झाला ! आपलें केवढें भाग्य, कीं आपल्यावर असा क्रोणताही शाप नसून आपण आपल्या खिडकीबाहेरच्या जगाकडे डोळे भरून पाहूं शकतो, असें मला पुष्कळ वेळां शॅलॉटच्या ह्या स्त्रीची आठवण होतांच वाटतें. माझ्या खिडकीबाहेर दिसणाऱ्या रहदारींत केवढी मनोज्ञ विविधता असते !

अगदीं पहाटे माझ्या दारावरून कारखान्यांत किंवा मिलमध्यें काम करणारे मजूर जातात. त्यांच्या हातांत शिधेऱ्या असतात व पायांत लगवग असते.

स्त्री-पुरुष मजूर मिळून मिसळून जात असतात. काळोखांत त्यांच्या आकृत्या अंधुक दिसतात. पण त्यांच्या हसण्या-खिदळण्यावरून व थट्टा-विनोदावरून त्यांच्यांत बराच मोकळेपणा असावा असे कोणीही म्हणेल ! लढाईमुळे पगाराव्यतिरिक्त ह्या मजुरांना बराच पैसा मिळतो. त्यामुळे तूर्त त्यांची चंगळ आहे. पण 'कशाला उद्यांची बात' ह्या सामान्य तत्त्वज्ञानाची ही कामगार मंडळी असल्याने, मिळत असलेला आनंदच ते लुप्त आहेत.

मजुरांच्या नंतर माझ्या दारावरून भाजीपाल्याच्या गाड्या जातात, त्या दहा-बारा मैलांच्या टापूंतून भाजी घेऊन आलेल्या असतात. गाड्यांना जुंपलेल्या बैलांच्या गळ्यांतील घुंगरांचा आवाज मोठा मनोहर होत असतो. वेळ पहाटेची असल्याने तीं घुंगरें जणू काय भूपाळ्या म्हणत आहेत असे वाटते. रात्रभर चालून व कोठेही आडवाटेला न जातां, गाडींत झोपलेल्या आपल्या धन्याची इमानाने चाकरी करणाऱ्या त्या बैलांकडे पाहून, आपल्या भाषेत 'बैल' हा शब्द शिवीसारखा कां वापरला जातो ह्याचें मला आश्चर्यच वाटते. मनुष्य हा कृतघ्न आहे कीं काय ?

आणखी कांहीं वेळानें मंडई करायला निघालेले लोक जातात. बडोद्यांत मंडई किंवा भाजी-मार्केटला काच्छावाडी म्हणतात. डोक्यावर टोपी, अंगांत मळकट सदरा, कमरेला आखूड पंचा व खांद्यावर कचेरींतल्या रुमालाची शोळी, अशी ठराविक वेषभूषा करून पुष्कळसे लोक कालपरवापर्यंत काच्छावाडींत जात असत. (आतां कालमानाप्रमाणें त्यांच्या ड्रेसांत फरक झाला आहे. पण तो थोडा आहे.) पांच पांच दिवसांच्या दाढ्या वाढल्या आहेत, टोपीवाहेर अर्धो शेंडी लोंबते आहे, शोळीच्या भोकांतून कोथिंबिरीच्या काड्या किंवा मिरच्या बाहेर डोकावून बघत आहेत व पंत मारे 'अमका साहेब असं म्हणाला' असे हातवारे करून आपल्या सोबत्याला सांगत आहेत ! असलें चित्र नित्य परिचयाचें असूनही माझे मनोरंजन तें अजून करूं शकतें.

नंतर जातात भोइणी. त्या एक मोठें प्रस्थ आहे. मुंबईत कोळिणी मासे विकतात. येथें भोइणी हें काम करतात. त्यांचे पतिदेव नदींतून मासे धरून आणतात व त्या ते चलाखीने विकतात. ह्या बाया नाकी डोळीं नीटस पण भयंकर भांडकुदळ असतात. सहज दारावरून जात असल्या तरी आपआपसांत

माझ्या ग दारावरनं

शिव्या देत देत व व्रीभत्स बोलत बोलत त्या जातील. त्यांच्या मनोरंजक शिव्या ऐकाव्यात, की त्यांच्या एक प्रकारच्या सौंदर्याकडे पाहवें, की त्यांच्या जवळचे ब्रीविल विकत व्यावेत, असा मोह आपणाला वारंवार पडतो, असें माझा एक रसिक मित्र मला सांगत असतो.

नंतर जातात दुकानदार ! कपाळावर चंदनाचा टिळा केला आहे, एका हातांत 'गड्या' व दुसऱ्या हातांत किल्ल्यांचा जुडगा घेतला आहे, पुढें आलेलें पोट धोतराच्या खुऱ्यांनीं सावरीत आहेत, असे हे मगनशेठ मरघामाई अगदीं स्थिरपणें आपल्या दुकानांकडे जात असतात. व्यापार हा प्रामाणिकपणें होतच नाही, अशी ह्यांनीं खात्री करून घेतली असल्यानें, गिऱ्हाइकाला कोणत्या नव्या युक्त्यांनीं फसवितां येईल ह्या विचारांत ते नेहमीं गर्क असतात !

अकराव्या सुमारास शाळेंत जाणाऱ्या मुलांमुलींचे घोळके माझ्या दारावरून जातात. सदरा-चड्डी घातलेलीं व हातांत फुटकी पाटी व तुटकी पेन घेतलेलीं प्राथमिक शाळेचीं मुलें प्रथम जातात. कारण त्यांना शिरा ताणतापून 'बेकवेअड बे दुनेऽचार' करायचें असतें. एकमेकांच्या खोड्या करीत व एकमेकांना चापऱ्या देत ही वानरसेना जात असते. लेंघा व सदरा घातलेलीं दुय्यम शाळेंतील मुलें खांद्यावरील पुस्तकांचें ओझें संभाळीत नंतर जातात. त्यांचाही थट्टाविनोद सुरू असतो. पण खरी गंमत मुली जातात त्या वेळीं बघावी. यौवनांत नुकतेंच पदार्पण ज्यांनीं केलें आहे, अशा खेळकर-खोडकर मुली जेव्हां आपापसांत थट्टा-विनोद करीत जातात, तेव्हां तो ऐकावा ! शाळेंतील अभ्यासाच्या, बाईंच्या लग्नाच्या, मास्तरांच्या रागावण्याच्या त्या ज्या गंध्या मारीत असतात त्या कांहीं विलक्षण असतात. "अग, काय झालं सांगू का ?" असें म्हणून एखादी मुलगी गोष्ट सुरू करते व बाकीच्या हसत राहातात. शाळेंत जाणाऱ्या ह्या अल्लड दुनियेची एक मौज आहे. घरांत ही दुनिया आनंदांत विशेष नसते. पण शाळेंत जातांना व शाळेंतून परत येतांना तिच्या आनंदाला पारावार नसतो.

ऐन दुपारीं विशेष रहदारी नसते. पण फेरीवाले निरनिराळा माल घेऊन ह्याच वेळीं गळोगल्लीं विकायला निघतात. 'काच बांगडी अ,' 'फॅन्सी कापड-तऱ्हेतऱ्हेकी किनार,' 'कांहीं औषिध घ्या, कांहीं कमरेला घ्या, कांहीं

वाताला घ्या ' असे अगदीं वेगवेगळे विचित्र हेल काढीत हे भटके व्यापारी जात असतात. मनुष्यस्वभावाचें ह्यांना वारीक ज्ञान असतें व आपला माल कसा खपवावा हें ते बरोबर जाणतात. अशा फेरीवाल्यांतूनच काहीं नामांकित 'लखपति' निर्माण झाले आहेत, ही एकच गोष्ट त्यांच्या मोठेपणाची साक्ष पटवील.

माणसांच्या ह्या अशाच प्रकारच्या रहदारीप्रमाणें ऋतुचक्राचीही रहदारी मला पाहायला मिळते. हिवाळ्यांत सकाळच्या प्रहरीं खिडकीच्या बाहेर दाट धुकें पसरलेलें दिसतें व त्याचे ढग पश्चिमेकडून पूर्वेकडे चाललेले आढळतात. दुपारच्या वेळीं वाऱ्याच्या झोतानें उडून आलेलीं झाडांचीं पिवळीं पानें दारावरून जातात. तीं नाचत बागडत जात असतात. मध्येंच तीं एकमेकांशीं बोलल्याप्रमाणें सळसळ आवाज करतात व मध्येंच थकल्याप्रमाणें एखाद्या जागीं निश्चेष्ट पडून राहातात. एखादा राजा वऱ्याच दिवसांनीं आपल्या नगरांत आला म्हणजे जिकडे तिकडे आनंद होऊन, त्याच्या आगमनाचीं चिन्हें सर्वत्र दिसू लागतात. तो राहातो आपल्या राजवाड्यांतच. पण स्वभाव बाहेरही पसरतो. ऋतुराज वसंताचें आगमन झालें कीं असेंच होतें. खरें वैभव वनांतून व उपवनांतून दृष्टीस पडलें तरी इतरही ठिकाणीं त्याच्या आगमनाची साक्ष पडते. अंगावर हर्षाचे रोमांच उभे राहावेत, त्याप्रमाणें झाडांच्या फांद्यांवर नाजूक कोंवळीं पानें हलकेच उमळू लागतात. दयाळ, देव, चिमणा, कोकिळ, इत्यादि गाणाऱ्या पक्ष्यांना कंठ फुडून ते वसंताचीं स्तुतिस्तोत्रें गाऊं लागतात आणि फुलांना वहर येऊन तीं सुगंधाची खैरात करतात. आणि पावसाळ्यांत तर मौजच मौज असते. निरनिराळ्या आकारांचे व कमीअधिक काळ्या रंगाचे भेष जमा होऊन सहस्र धारांनीं सान्या जगाला जणूं काहीं न्हाऊं घालीत असतात. सर्वांच्या तोंडून अशा वेळीं आनंदाचे सारखेच उद्गार निघत असतात. आणि मग माझ्या दारावरून पाण्याचे छोटे-मोठे प्रवाह खळखळ करीत जाऊं लागतात, त्यांची शोभा काहीं विलक्षण असते. वाटेच्या दोन्ही बाजूंनीं उतारावरून जाणारे पाण्याचे हे प्रवाह पाहिले, कीं वेणीचे दोन शेंपटे दोन खांद्यांवर मोकळे सोडून ऐटीनें जाणाऱ्या एखाद्या रमणीची मला आठवण होते.

ह्या सर्व रहदारीकडे पाहिलें, कीं कधीं माझें मन आश्चर्यानें चकित होतें, कधीं आनंदानें बेहोष होतें तर कधीं उद्विग्नतेनें विषण्ण बनतें. विश्वाचें छोटें माझ्या ग दारावरनं

स्वरूपच मला तांत आढळते. ह्या रहदारीला कांहीं अर्थ आहे का? ती कोठून येते? कोठें जाते? किती दिवसांपासून ती जाते आहे व येते आहे? का ही नुसती पोकळ बडबडीप्रमाणें निरर्थक हालचाल आहे? मला वाटते ही निरर्थक हालचाल नाही. प्रत्येक हालचालीमागें कांहीं तरी अर्थ आहेच आहे. मात्र तो अर्थ सर्वांकरितां व एकच एक नसून तो निरनिराळ्या लोकांकरितां व वेगवेगळा असा आहे. शॅलॉटच्या त्या अभागिनी स्त्रीला त्यांत आपल्या प्रियकराचें प्रतीक आढळलें तर एखाद्या रुक्मिणीला त्यांत श्रीकृष्णाचें हवें असलेलें स्वरूप दिसेल. रहदारींत हजारों स्त्री-पुरुष जात येत असतात. त्यांत कांहीं आपल्या ओळखीचे नसतात व त्यांच्याकडे आपण निव्वळ कुतूहलानें बघतो. दुसरे आपल्या ओळखीचे असतात. आणि त्यांना पाहून आपल्या चित्तवृत्ति उल्लसित बनतात. ते शरीरानें येऊन आपणाला भेटण्यापूर्वी आपलें मन त्यांना मिळ्या मारून आलेलें असतें. आणखी कांहीं असतात ते आपल्या ओळखीचे नसतात. पण त्यांच्यांत एक विलक्षण तेज, एक अभिनव चमक, एक वेगळेंच आकर्षण असतें; आणि आपण त्यांचा चेहरा आपल्या हृदयांत सांठवून ठेवतो. आपण कोणाचें शेत शिंपतो आहोंत ह्याची मेघाला ज्याप्रमाणें पर्वा नसते, आपण कोणत्या चंद्रमण्याला द्रववितो आहोंत ह्याची चंद्राला ज्याप्रमाणें कल्पना नसते, त्याप्रमाणेंच ह्या तेजस्वी व दैवी संपत्तीनें श्रीमंत बनलेल्या महाभागांची स्थिति असते. असल्याच एखाद्या महाभागाच्या रूपानें तो देवदेवेश्वर आपल्या दारावरून जात असेल काय?—हा विचार माझ्या मनांत येऊन लहान मुली म्हणतात त्या एका ओवीची मला आठवण होते. ती ओवी अशी—माझ्या ग दारावरनं । मैत्रांचा मेळा । टोपीवरनं ओळखिला । भाऊराया ॥

पांढरे केस

पांढऱ्या केसांना पाहून त्रिचकणारे कांहीं लोक मला माहीत आहेत. पांढरे केस म्हटले, कीं वार्धक्य, असहाय्यता, चोंवडेपणा, चिरन्तिन्या स्वभाव आणि अनुदारता इत्यादि गुणविशेषांची आठवण होऊन हे लोक नाकें मुरडतात हें मला ठाऊक आहे. पांढऱ्या केसांचा प्राणी-म्हणजे मनुष्य-पाहिला, कीं त्याला दुरुन दंडवत करणाऱ्या किंवा त्याची जवळून टवाळी करणाऱ्या कांहीं तरुण स्त्रिया असतात ह्याचीही मला जाणीव आहे. पांढरे केस होतांच तुमचें कितीही सुटसुटीत नांव असो किंवा तुम्ही कितीही थोर असा, लोक तुम्हांला आपापसांत म्हातारा किंवा म्हातारडा म्हणून अवहेलनापूर्वक संबोधूं लागतात ह्याविषयीं माझी खात्री आहे.

पण ह्याचें मला आश्चर्य वाटत नाही. केसांच्या बाबतींतील त्यांच्या अज्ञाना-मुळें वर उल्लेखिलेल्या लोकांकडून पांढऱ्या केसांविषयीं अनुदारपणाचे उद्गार निघत असावेत. 'देव त्यांच्या अज्ञानाविषयीं त्यांना क्षमा करो' असें येशू ख्रिस्ताच्या वाणीनें मी त्यांच्याविषयीं म्हणेन. परंतु केसांशीं ज्याचें अत्यंत जवळचें नातें आहे, ज्याला केसांची संपूर्ण माहिती आहे, जो केसांची मशागत करण्यांत धन्यता मानतो, किंवाहुना ज्याचें जीवन केसांवर अवलंबून आहे, अशा न्हाव्यानें पांढऱ्या केसांविषयीं अनुदारपणाचे उद्गार काढावेत म्हणजे काय ! पण असले उद्गार एके दिवशीं माझ्याच न्हाव्यानें व माझ्याच केसांसंबंधीं काढले ! काय वाटलें असेल मला त्या वेळीं ? काय वाटलें तें तुम्हांला पुढें कळेलच. प्रसंग घडला तो असा-

वेळ अशी संध्याकाळची होती. दिवस शनिवारचा होता. आठवड्याचें काम संपलें, अशा सात्त्विक आनंदांत मी होतों. उद्यां रविवार ह्या कल्पनेनें माझ्या मनांत गोड क्षिणक्षिण्या उठत होत्या. वारा मंद मंद वाहात होता. अशा वेळीं मनाला वाटलें, फिरायला जाण्याऐवजीं सलूनमध्ये जावें. मनाची एवढी इच्छा पूर्ण नाहीं करायची तर काय करायचें ह्या विचारानें मी माझ्या आवडत्या न्हाव्याच्या सलूनमध्ये गेलों. नेहमींप्रमाणें त्यानें हसतमुखानें माझें

स्वागत केलें. मी हसत हसत जाऊन आरशांत दिसणाऱ्या माझ्या मुख-कमलाकडे ऐटीत पाहात एका खुर्चीवर बसलों.

येथपर्यंत सर्व ठीक झालें. न्हाव्यानें माझे केस व्यवस्थित कापले हेंही ठीक झालें. पण त्यानंतर केसांना तेल लावीत असतांना तो म्हणाला, “दादा, केस पुष्कळ पांढरे झाल्याती. पांढरे केस लडू वंगाळ दिसतात. कल्प लावूं ? कालेजांतलीं पुष्कळ पोरं कल्प लावून घेत्यात.”

त्याच्या बोलण्यानें मी अगदीं आश्चर्यचकित झालों. मला माझा अपमान झाल्यासारखें वाटलें. पण न्हाव्यावर रागावणें म्हणजे अडाणी मनुष्यावर रागावणें असें मी समजत असल्यानें मनांत विस्मयाचा आणि रागाचा जबरदस्त धक्का बसला असूनही मी शांतपणें त्याला म्हणालों, “हें ब्रघ्वा न्हावीदादा, आमच्या धंद्यांत पांढऱ्या केसांनाच अधिक मान मिळत असल्यानें कल्प लावून काळे केस करण्याची मला कांहीं जरूर नाहीं. आतां कॉलेजांतील पोरांचं उदाहरण तुम्हीं दिलंत. पोरं करतात तें कदाचित् त्यांच्या दृष्टीनें बरोबर असेल. पोरींच्या नजरेत एरवीं त्यांना कसं भरतां येणार ?”

“त्येची खरंच.” असें म्हणत न्हावीदादानें आपलें काम संपविलें. मी थोडेंसें फिरायला म्हणून बाहेर पडलों. पण माझ्या डोक्यांत विचारांचें काहूर माजलें. पांढऱ्या केसांना लोक इतके विचकतात का ? ह्या एकाच मुद्द्याभोवतीं अनेक कल्पनातरंग माझ्या मनांत उसळूं लागले.

पांढरे केस ‘वंगाळ’ दिसायला झालें आहे काय ? पांढऱ्या केसांमुळें सात्त्विकपणा, मृदुता, सहनशीलता इत्यादि गुणविशेष व्यक्त नाहीं का होत ? निदान पांढरे केस वाईट किंवा वंगाळ तरी खास दिसत नाहींत. झाडाचीं पानें पिकून पिवळीं व्हावीत, हिरवें गवत सुकून पांढरें दिसूं लागवें त्याप्रमाणें काळ्या केसांचे पांढरे केस होणें ही घटना होय. अत्यंत स्वाभाविक, नैसर्गिक आहे ती गोष्ट. ती तशी न झाली तरच वाईट. क्रमाक्रमानें शरीरांत जसजसा फरक होत जातो तसतशीं त्याचीं बाह्यचिन्हेही दिसूं लागतात. त्यांना शोभेल असें वागणें हेंच भूषण. त्यांना छपवून लोकांच्या मनांत भलत्याच कल्पना उत्पन्न करण्यापासून कांहीं फायदा असला तरी तो अल्प काळ टिकणारा.

आतांच वधा ना ! माझ्या पांढऱ्या केसांना कल्प लावून मी जर त्यांचें खरें स्वरूप छपवूं लागलों, तर माझा कांहीं थोडासा फायदा होईल; नाही असें नाही. कांहीं तरुण व कांहीं तरुणी माझ्याकडे आपुलकीच्या दृष्टीनें पाहताील. आपल्या सभासंमेलनांतून मला प्रेमानें जवळ बसवतील. पण हा फायदा अल्प-काळ टिकणारा होय. चुकून मीं लावलेला कल्प त्यांच्या नजरेस पडल्यास ते कायमचे माझ्यापासून दूर पळतील. शिगें मोडून वासरांत मी शिरूं पाहतां असें त्यांना वाटेल आणि मग इतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टः अशी माझी स्थिति होईल. त्यापेक्षां माझ्या पांढऱ्या केसांकडे पाहून त्यांना स्वाभाविक वाटणाऱ्या आदरयुक्त आपलेपणाचा फायदा मीं कां न घ्यावा ? कांहीं नाही म्हटलें तरी आमच्या धंद्यांत अजून पांढऱ्या केसांना मान आहे, कांहीं भाव आहे. परिपक्व बुद्धि, ठरलेपणा, समजसपणा, आकलनशक्ति, तपश्चर्या वगैरेंसारख्या गुणांचें अधिष्ठान पांढऱ्या केसांच्या ठिकाणीं जर कोणत्या धंद्यांत मानलें जात असेल, तर तें आमच्या धंद्यांतच होय. पांढऱ्या केसांमुळे मिळणारा हा गुणांचा वारसा मीं कां घालवावा ?

आमचे एक प्रोफेसर - आतां ते ख्रिस्तवासी झाले आहेत - स्वतःच्या काळ्यांच्या पांढऱ्या झालेल्या केसांचा हवाला देऊन कितीतरी गोष्टी आम्हांला पटवून देत असत. मलाही आतां तसें करतां येईल. हा लाभ कांहीं थोडाथोडका नाही. कोणतेंही मत सांगतांना, कारणें न देतां आपल्या पांढऱ्या केसांकडे बोट दाखविलें कीं झालें काम ! “ मला असं वाटतं, माझं असं मत आहे, ह्या धंद्यांत काळ्या केसांचे पांढरे केस झाले —” असें म्हणून कीं समोरच्याच्या मनावर दडपण पडलेंच पाहिजे. किती उपकारक आहेत पांढरे केस ! तुम्हीच सांगा.

असें असून माझ्या न्हावीदादानें सांगितल्याप्रमाणें कांहीं लोक आपल्या पांढऱ्या झालेल्या किंवा होऊं पाहणाऱ्या केसांना कल्प लावून काळे करणारे आहेत ! आपलें तोंड चांगलें दिसावें, आपण लहान वयाचे आहोंत असें लोकांना भासावें म्हणून हे लोक कल्प लावतात हें उघडच आहे. ह्यांपैकी कांहींजणांचीं प्रथम लग्नें व्हायचीं असतात, कांहीं विधुर असतात, कांहीं इतर संधानें बांधण्यांत गुंतलेले असतात. ह्या सर्वांना पांढऱ्या केसांची अडचण भासत असेल ह्यांत शंका नाही. अशांनीं खूप मोठ्या फायद्याच्या आशेनें एक वेळ पांढरे केस

कल्प लावला तर तो योग्य नाही पण क्षम्य ठरेल. लहान वय असूनही पांढऱ्या केसांमुळे समजा, तुमचें लग्न कुठें जमत नाही. अशा वेळीं एखादी मुलगी सांगून आली आणि तुम्हीं तात्पुरता थोडासा कल्प लावलात तर तो कदाचित् क्षम्य होईल. पण असले कांहीं कारण असल्यावांचून आपले सुंदर पांढरे केस तुम्हीं काळे कां करावेत तें मला समजत नाही.

शिवाय असल्या कृत्रिम उपायांनीं सुंदर दिसण्याचा प्रयत्न करणें कांहींजणांना कसें आवडतें हेंच मला कळत नाही. कृत्रिम साधनांनीं आपल्या रूपांत भर घालणें किंवा आपली शारीरिक कुरूपता झाकून टाकणें ह्या दोन्ही गोष्टी मला तरी आवडत नाहीत. देवानें किंवा मातापितरांनीं आपणाला जसें घडविलें असेल तशा स्थितींत नीटनेटकेपणानें आपण वागलें म्हणजे झालें. शारीरिक सौंदर्य हें ब्रह्मंशीं आपल्या स्वाधीन नाही; तें निसर्गदत्तच असतें. जी गोष्ट आपल्या हातचीच नाही तिच्यांत उगीच बदल करण्याचा प्रयत्न करणें हें कांहीं योग्य नाही. इतकेंच नव्हे, तर तें हास्यास्पदही होण्याचा संभव असतो.

माझे एक वृद्ध मित्र आहेत. ते आपल्या डोक्याची तुळतुळीत हजामत करीत असल्यानें डोक्यावर कल्प लावीत नाहीत. परंतु मिशांना कल्प लावतात. एखादे वेळीं विस्मरणानें कल्प लावायचा राहिला म्हणजे त्यांच्या मिशा मोठ्या मजेशीर दिसतात. मिशांचा पुढचा भाग काळा आणि मागचा भाग पांढरा अशा वेळीं दिसूं लागतो आणि मग माझे मित्र एखाद्या विदूषकाप्रमाणें हास्यास्पद दिसूं लागतात.

आपण ह्या भानगडींत कधींच पडणार नाही. मला माझ्या पांढऱ्या केसांचा मुळींच तिटकारा नाही. असला तर थोडाफार प्रेमाचा आहे. माझ्या अनेक सुखस्वप्नांत पांढऱ्याशुभ्र दाढीचें सुखस्वप्न मोजायला कांहीं हरकत नाही. आपल्या डोक्यावरचे आणि तोंडावरचे सर्व केस बर्फाप्रमाणें पांढरे झाले आहेत, आपली पांढरी दाढी आपल्या छातीवर रुळते आहे, काळ्या-भोर केसांचें चिमणें जग आपल्या आवतींभोवतीं खेळतें आहे आणि आपण शांत व प्रसन्न मुद्रेनें सर्वांकडे बघतो आहोंत - असलें स्वतःविषयींचें भविष्य-काळचें चित्र कल्यायला मला तरी फार आवडतें. आपणाला नाही आवडत ?

बायकोचा राग

विवाहित स्त्री आणि तिचा राग हीं किती भयंकर असू शकतात ह्याची जाणीव मला त्या दिवशीं झाली. मी माझ्या मित्राकडे नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें संध्याकाळच्या शिळोपाच्या गण्या मारण्याकरितां म्हणून गेलों होतो. घराजवळ जातांच घराचा नूर मला पालटलेला दिसला. नेहमीं त्याच्या घरासमोर त्याची मुलें खेळतांना दिसत. आज त्याच्या घरासमोर एक घोडागाडी उभी असून तिचा घोडा फुरफुर करित होता. जणूं काय धावूं लागायला तो अगदीं उत्सुक झाला होता. मुलें कवायती कंपूपमाणें एका रांगेंत पोशाख करून उभी होती. अर्धवट आनंद, अर्धवट भीति - असल्या अर्धवट स्थितींत तोंडांचे चंबू करून तीं उभी होती. त्यांच्यामागें खिडकीजवळ त्यांची जन्मदात्री होती. तिचा चेहरा आरक्त म्हणजे लाल झालेला दिसत होता. भुवया दोरी ताणलेल्या धनुष्याप्रमाणें दिसत होत्या आणि नाकाच्या पाकळ्या रागामुळें स्फुरत होत्या. वहिनीसाहेब खूप रागावल्या आहेत हें मीं तेव्हांच ताडलें व त्यांना म्हणालों, “ कां हो वहिनी, गरिबावर इतकी इतराजी ! ”

“ गरीब ! इथूनतिथून सर्व पुरुष अरेरावखोर आणि माणुसकीवांचूनचे ! ” रागाच्या स्वरांत वहिनीसाहेब उद्गारल्या. मी आणखी कांहीं बोलणार होतो; पण फणकाऱ्यानें माझ्याकडे न बघतां एका दगडाकडे त्या बघूं लागतांच माझी किंमत मला कळून मी वर मित्राकडे गेलों. नेहमींप्रमाणें त्याच्याभोवतीं सुद्धांचा परिवार असून तो कपडे करित असलेला मला आढळला. मी म्हणालों, “ राम, काय रे हें ? खाली कायापालट झालेला दिसतो आहे आणि तूं अगदीं स्वस्थपणानें जामानिमा करतो आहेस ! ”

“ काय करूं रे ? आंतून अगदीं रागाचा डोंब पेटला आहे; पण तिच्या म्हणण्याप्रमाणें करावं लागतं आहे. ” माझ्याजवळ येत हलक्या स्वरांत राम म्हणाला.

“ पण असं झालंय काय ? ” मीं पृच्छा केली.

“तुमच्या कॉलेजच्या वेधशाळेंतून अस्मानांतील तारे बघण्याची हिला हुक्की आली आहे. इथें ही मित्रमंडळी जमली असतांना मला बाहेर जाणं कसं आवडेल ? मीं नाहीं म्हणून पाहिलं. रोज तिचा हाच हट्ट असतो. आज तिनें गाडी मागवून आणि मुलांना तयार करून माझ्यामागे भुंगा लावला आहे.”

“अस्सं ! अरे अरे अरे ! मग तुझ्या निश्रव्याचा किल्ला जागेवर आहे कीं जमीनदोस्त ?”

“जमीनदोस्त. ऑफिसांत साहेबाला देखील चळचळां कांपायला लावणारा मी आज बायकोसमोर चळचळां कांपूं लागलों आहे ! गोगलगाय वनलों आहे.” केविलवाण्या नजरेनें माझ्याकडे पाहात राम म्हणाला. तो आणखी कांहीं बोलायला धजणार होता. इतक्यांत खालून त्याच्या बायकोचा आवाज आला, “लयाचा पोशाख करणं चाललं आहे वाटतं ?” आणि मग “नाहीं नाहीं. हा आलोंच.” असें म्हणत आणि पुन्हा एकदा गरीब कोकराप्रमाणें आम्हां सर्वांकडे बघत आमचा मित्र बायकोला आणि मुलांना अस्मानांतील गुरु-शनि दाखवायला म्हणून गाडीत बसून चालता झाला ! विचारे आम्ही सर्व अर्थांतच मग वाट फुटेल तिथें चालते झालों. माझ्या डोक्यांत एकच कल्पना थैमान घालूं लागली— बायकोचा राग !

अगदीं पुरातन काळापासून विवाहित स्त्रियांचा हा भयंकरपणा चालत आला आहे. मंथरा, कैकेयी, सत्यभामा— हीं स्त्रियांच्या रागाचीं स्मारकेंच होत ! कैकेयीच्या रागामुळें रामाला वनवास भोगावा लागला आणि दशरथासारख्या वीराला खालीं तोंड घालून पुत्रशोकामुळें मरण स्वीकारावें लागलें ! शत्रूच्या धनुष्याची दोरी तोडणाऱ्या दशरथाला बायकोची चढलेलीं भूकुटें खालीं करण्याचें सामर्थ्य नव्हतें ! कैकेयीच्या रागाचा पारा जसजसा वर चढूं लागला तसतसा रामाबद्दल दशरथाला वाटणाऱ्या अनुरागाचा पारा खालीं जाऊन गोठूं लागला ! बायकोच्या रागानें बळी घेतलेला दशरथ हा पहिला पुरुष होय. सत्यभामेचा राग कांहीं कमी नव्हता ! श्रीकृष्णाला ती अशी नाचवीत असे, कीं कांहीं पुसूं नका ! कृष्ण हा राजकारणी व खिलाडू असल्यामुळें सत्यभामेच्या रागाला बळी पडण्याऐवजीं नव्या नव्या बायका करून तो तिचा

पंचवीस वर्षांनंतर

मत्सर वाढवीत असला तरी अन्तर्यामी तो सदैव घाबरलेला दिसे. भारतीय युद्धांत 'युक्तीच्या चार गोष्टी' सांगण्याऐवजी प्रत्यक्ष हातांत धनुष्य श्रीकृष्णानें न घेण्याचें कारण तरी- माझ्या मतानें-सत्यभामेचा राग हेंच होय.

मध्यंतरीच्या काळांत स्त्रियांच्या ह्या भयंकरपणाचा भाव घसरत जाऊन त्याची जागा पुरुषी रागानें घेतली होती. मला वाटतें, हा काळ वैराग्यशील बुद्धानंतरचा असावा. स्त्रियांपासून दूर राहाणाऱ्या व स्त्रियांना रोगजंतूप्रमाणें वागविणाऱ्या ह्या धर्मसंस्थापकापासूनच्या काळांत पुरुषाचा भाव वाढू लागला. जवळ येणाऱ्या प्रत्येक स्त्रीला तो बटकीप्रमाणें वागण्याच्या शर्तीवरच थारा देत असे. पायांतल्या वहाणेप्रमाणें तो तिला आपल्या पायांखालीच ठेवीत असे. साहजिकच मग स्त्रियांत अशी म्हण सुरू झाली- 'कोणाचा होऊं नये चाकर आणि कोणाची होऊं नये बायको.'

पण आतां पुन्हा स्त्रियांचीच चलती सुरू झाली आहे. ह्या विसाव्या शतकांत स्त्रियांचा भाव भलताच वाढू लागला आहे. वाढत्या स्त्रीशिक्षणामुळें म्हणा किंवा स्त्रीदाक्षिण्यामुळें म्हणा, लवकरच घरोघरी कैकेयी-सत्यभामेचे छोटे छोटे अवतार दिसू लागतील असा मला भरवसा वाटतो आणि मग आम्हां पुरुषांचें काय होणार आढे हें त्या स्त्रियांनाच माहीत! कांहींही झालें तरी शेवटीं आमच्यावांचून त्यांचें अडेलच अडेल - ह्या एकाच आशेवर पुरुषांना दम धरायला कांहीं हरकत नाही.

आणि आतां हें असेंच चालायचें. आपले पुरुष-पूर्वज आपल्या स्त्री-पूर्वजांचर जसे रागावत असत; आपले बाबा आणि काका, मामा आणि आजोबा आपापल्या बायकांवर जसे कडाडत असत; तसें कांहीं करणें आपणाला आतां साधायचें नाही. स्वयंनिर्णयाच्या सध्याच्या जमान्यांत आपला जनानखाना स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न अवश्य करणार. आपलें पुरुषी शहाणपण ह्यांत आहे, कीं लवकरच स्त्रियांना वसाहतीचें स्वराज्य किंवा निदान प्रांतिक स्वायत्तता देऊन टाकणें. तुम्हांला सुखाचा-आनंदाचा-प्रेमाचा संसार करायचा आहे ना ? मग तुम्हीं स्त्रियांच्या रागाला अनुरागाइतकीच किंमत दिली पाहिजे.

तसें म्हटलें तर बायकांचा राग ही एक स्वाभाविकच गोष्ट नाही का ? स्वसंरक्षणाच्या उपजत बुद्धीनेंच, मला वाटतें, स्त्रिया रागावत असाव्यात.

बायकोचा राग

आपला मान आणि प्रतिष्ठा ह्या रागावण्यामुळेच त्या राखू शकतात. अर्थात् ह्यामुळे आपली थोडी किंवा बहुत गैरसोय होते. पण त्याला त्या काय करणार ?

बायको रागावलेली पाहिली की मला थंडीच्या दिवसांतील तडतडणाऱ्या कोळशांच्या शेगडीची आठवण होते. थंडीमुळे आपणाला शेगडीच्या उष्णतेची — उन्हाऱ्याची — जरूरी असते आणि म्हणून तिच्या जवळ, शक्य तितक्या जवळ बसविसें आपणाला वाटतें. पण ते तडतडणारे कोळसे आपणाला जवळही येऊ देत नाहीत. असा राग येतो अशा वेळीं आपणाला त्या कोळशांचा ! रागावलेल्या बायकोच्या बाबतीत असेच होतें. आपणाला तिच्याजवळ जाविसें वाटतें; पण तिचा राग जवळ येऊ देत नाही !

बायका (अर्थात् लग्न झालेल्या) केव्हां आणि कशा रागावतील ह्याचाही कांहीं नेम नसतो. श्रावणांतील ऊन-सावलीप्रमाणें त्यांच्या स्वभावांत बदल होत असतो किंवा एखाद्या मांजरीप्रमाणें त्यांची स्थिति असते. म्याँव म्याँव करीत आपल्या पायांभोवतीं घोटाळणारी मांजरी गुरगुर करून केव्हां रागावेल ह्याचा कांहींच नेम नसतो. आणि आपल्या अर्धांगीचा तरी कुठें असतो नेम ! साराच लहरींचा कारभार !

बायकांच्या रागांत सामर्थ्य तरी केवढें असतें ! मला वाटतें स्त्रीची भूकुटि जें काम करूं शकते तें काम राजदंडही करूं शकत नाही. राजदंडाच्या मार्गें सत्तेची दहशत असते, तर स्त्रियांच्या चढलेल्या भूकुटीमार्गें प्रेमाची दहशत असते.

आणि तसें म्हटलें तर एक प्रकारच्या अधिकारामुळेच त्या रागावतात ना ? अधिकारावांचून कोण कोणावर रागावतो ? जिथें अधिकार आहे, अनुराग आहे, तिथेंच रागही संभवतो. “ भयंकर म्हटला तरी तो बायकोचा राग, त्याची गोडी कांहीं और और आहे ” असें दुसरा माझा एक मित्र म्हणत असतो त्याचें कारण तरी हा एक प्रकारचा प्रेमाचा अधिकार हेंच होय. त्याची रागीट पण प्रेमळ बायको माहेरीं गेली कीं त्याला मुळां देखील करमत नाही. तुलसीदासाप्रमाणें तो तिच्यामार्गें पागल बनून जात नाही; पण यशवंतांच्या (निराळ्या ठिकाणीं निराळ्या व्यक्तीला उद्देशून लिहिलेल्या) ओळींचा उपयोग करून तो तिला चार-दोन दिवसांतच पत्र पाठवून कळवितो, कीं—

ये रागवावयाही, परि येइं येइं वेगें !

पंचवीस वर्षांनंतर

चौकटीवांचूनचीं चित्रें

कांहीं दिवसांपूर्वी एक मौजेची गोष्ट घडली. माझ्या मित्रानें पूर्वीचें विन्हाड सोडून नव्या ठिकाणीं विन्हाड थाटलें होतें. साहजिकच त्यानें मला आपली जागा बघण्याकरितां बोलाविलें. त्या वेळीं त्याचें विन्हाड आणि त्या विन्हाडांतील सर्व सामान पाहून मला फार आनंद झाला. घरांतील सर्व वस्तु अशा रीतीनें व अशा ठिकाणीं ठेवण्यांत आल्या होत्या कीं त्या खुलून दिसाव्यात. माझ्या मित्रानें घर शृंगारण्यांत खूप पैसा खर्च केला असेल असें वाटून मी त्याला म्हणालों, “ काय रे, कां ही खूप उधळपट्टी चालवली आहेस ? ”

“ कसली उधळपट्टी ? ” त्यानें आश्चर्यानें विचारलें.

“ ह्या सर्व नव्या वस्तु आणण्याची. ”

“ असं होय ? ” असें म्हणून माझा मित्र मोठ्यानें हसला आणि म्हणाला, “ आलं माझ्या लक्षांत. मीं वस्तु कोणतीच नवी आणलेली नाही. सर्व वस्तु त्याच आहेत. फरक इतकाच आहे कीं जुन्या घरांत ज्या जिनसा शोभत नव्हत्या, उठावदार दिसत नव्हत्या, त्या नव्या घरांत शोभून दिसत आहेत, आकर्षक वाटत आहेत. चांगली जागा नसल्यामुळें कांहीं वस्तु मीं पेटींतच ठेवल्या होत्या. त्या आतां बाहेर काढल्या आहेत. ”

“ अस्सं काय ! म्हणजे तुझ्या पूर्वीच्या घरांतील वस्तूंची स्थिति चौकटीवांचूनच्या चित्रांसारखी होती म्हणायची. ” मी म्हणालों.

“ अगदीं बरोबर. ”

आणि त्यानंतर परवां माझ्यावर हाच प्रयोग माझ्या एका मैत्रिणीकडून करण्यांत आला. मी माझ्या नव्या घरांत राहायला गेल्यावर प्रथमच ती मजकडे आली आणि घरांतील एक एक वस्तु न्याहाळीत म्हणाली, “ हा चहाचा संच तुम्हीं केव्हां खरीद केलांत ? हा गालिचा नू हे पडदे कुठून खरीद केलेत ? हीं चित्रं केव्हां मागवलींत ? ही फुलदाणी तरी किती छान आहे ! ”

तिचें बोलणें ऐकून मनांतल्या मनांत मी हसलों व म्हणालों, “ह्या सर्व वस्तु जुन्याच आहेत.”

“म्हणजे त्याही घरांत ह्या होत्या ?”

“होत्या तर.”

“आश्चर्य आहे !”

“वस्तु होत्या; पण त्या चौकटीवांचूनच्या चित्रांसारख्या होत्या. त्यांना योग्य पार्श्वभूमि मिळाला नव्हती, योग्य स्थान मिळालं नव्हतं. त्यांच्या अभावीं त्या असून नसत्यासारख्या होत्या.”

माझ्या मैत्रिणीचें समाधान झाल्यासारखें दिसलें. कांहीं वेळ गप्पा मारून ती निघून गेली. ती गेल्यावर मी मनार्शांच विचार करूं लागलों; आणि मग चौकटीवांचूनच्या अनेक बऱ्या ब्राइट चित्रांचे नमुने माझ्या समोर तरंगून येऊ लागले.

माझ्याबरोबर कॉलेजांत शिकत असलेल्या एका कुरूप मुलीची मला आठवण झाली. ती रोज अंगावर मौल्यवान् वस्त्रें आणि अमोल अलंकार घालून येई. पण ते तिला मुळांच खुलून दिसत नसत. त्या वस्त्रांनीं आणि अलंकारांनीं ती सुशोभित दिसण्याऐवजीं अधिकच विरूप दिसे. तिच्या तसल्या सोंगाकडे पाहून मला शिसारी येई. पण एकदा तिनें मौज केली. एरवीं कुरूप दिसणाऱ्या त्या मुलीनें त्या दिवशीं एक सुंदर गोष्ट केली. तिनें आपल्या एका सुस्वरूप मैत्रिणीला स्वतःचीं वस्त्रें आणि अलंकार घालायला देऊन स्वतःबरोबर कॉलेजांत आणली. आणि काय ? त्या दिवशीं कॉलेजांतील सर्व तारुण्य आणि रसिकता त्या पाहुण्या पोरीकडे पागल होऊन बघूं लागलीं. शेंडी धारण करणाऱ्या माझ्यासारख्या सनातन्यापासून तों दाढी धारण करणाऱ्या आमच्या प्रोफेसरांपर्यंत सर्वांचें लक्ष त्या अजाण अवलेनें आपल्याकडे वेधून घेतलें. मला आठवण आली ह्या प्रसंगाची आणि तोंडांतून उद्गार निघाले, ‘चौकटीवांचूनचें चित्र !’

माजी बादशहा आठवे एडवर्ड आणि हर्लीचे ड्यूक ऑफ विंडसर ह्यांचेही मला स्मरण झालें. इतक्या विलोभनीय गुणांचा सत्पुरुष, पण त्याला आयुष्य

पंचवीस वर्षांनंतर

रितें रितें वाटत होतें. भिरभिर त्यानें जगभर भटकवें, सर्वांची वाहवा मिळवावी, पण अंतःकरणांत कुठल्या तरी तळमळीनें असंतुष्ट राहावें ! शेवटीं आले ते सिंपसनबाईंच्या सान्निध्यांत; आणि सुंदर चित्राला तितकीच सुंदर चौकट लाभवी त्याप्रमाणें त्यांच्या आयुष्याचें सार्थक झालें. त्या सार्थकतेपुढें त्यांनीं राज्याची किंवा साम्राज्याची पर्वा केली नाही.

आधुनिक काळांतील हिटलर, मुसोलिनी, डी. व्हॅलेरा, स्टॅलिन ह्यांच्या चरित्रांकडे पाहिलें असतांना असें आढळेल, कीं एके काळीं हीं सर्व चौकटीवांचूनचीं चित्रें होती. अंगीं सर्व प्रकारचे गुण असूनही योग्य परिस्थितीच्या अभावीं ही मंडळी पुढें येऊं शकली नाही. तीच, परिस्थितीची चौकट मिळाल्याबरोबर अधिक तेजानें तळपू लागली. हिटलर काय किंवा मुसोलिनी काय, मानसिक सामर्थ्याच्या दृष्टीनें त्यांच्या पूर्वींच्या आयुष्यांत आणि नंतरच्या आयुष्यांत काय फरक आहे ? कांहीं विशेष नाही. फरक इतकाच, कीं काळ पालटल्यानें पुढें त्यांच्या गुणाचें चीज झालें. कोणी जासूद म्हणून, कोणी गवंडी म्हणून, कोणी शिपाई म्हणून किंवा कोणी शेतकरी म्हणून, एरवीं जनसंमर्दांत झाकलीं जाणारीं माणसें योग्य परिस्थिति मिळतांच, योग्य चौकट लाभतांच, कांहीं काळ का होईना, कशीं तेजस्वी दिसू लागलीं त्याचीं हीं उदाहरणें होत.

आणि ह्यांची आठवण होतांच मला आपल्या देशाची आठवण झाली. पारतंत्र्याचा दुःखानुभव घेत असलेल्या ह्या भाग्यहीन देशांत कांहीं कमी का योग्यतेचे पुरुष निर्माण झाले आहेत ? दादाभाई, टिळक, गांधी, जवाहरलाल, सुभाषचंद्र, सावरकर ह्यांसारखे अनेक स्वार्थत्यागी महाभाग ह्या देशांत जन्माला आले आहेत. ह्यांपैकी कित्येकांनीं आपल्या प्रयत्नांची शिकस्त केली आहे व दुसरे कित्येक करित आहेत. दुसऱ्या एखाद्या स्वतंत्र राष्ट्रांत हे जन्माला येते तर त्यांनीं आपलें राष्ट्र उज्ज्वलतम बनविलें असतें. परंतु हिंदुस्थानाच्या भूमींत म्हणून त्यांच्या प्रयत्नांना यावें तितकें यश येत नाही. बुद्धिमत्तें किंवा कर्तव्यगारींत हिटलर-मुसोलिनीला हार जातील असे हे लोक नाहीत. परंतु, परंतु काळ अनुकूल नाही, परिस्थिति पाहिजे तितकी उपकारक नाही. आणि म्हणूनच चौकटीवांचूनच्या चित्रांप्रमाणें आमच्या राष्ट्रधुरीणांची चौकटीवांचूनचीं चित्रें

स्थिति झालेली आहे. आमच्या गव्हांत रत्ने आहेत पण रत्नपारखी नाहीत; हिरे आहेत पण त्यांना मोल येत नाही.

हा लेख लिहित असतांनाच माझ्याकडे माझा एक जुना विद्यार्थी मित्र येऊन भेटून गेला. फार कर्तबगार आणि गोड मुलगा आहे तो. मेकॅनिकल इंजिनियरची परीक्षा पास होऊन स्वतःच्या कल्पक भेदूला कांहीं वाव मिळाल्यास पाहावा म्हणून तो मुंबई इलाख्यांत सारखा धडपडतो आहे. आपल्या डोक्यांतील कितीतरी योजना त्याने मला सांगितल्या. त्या योजना आर्थिक दृष्ट्या फायदेशीर होतील असेही मला त्याने पटवून दिले. पण द्रव्याच्या नि संधीच्या अभावी आपले विचार जागच्याजागीच विरणार तर नाहीत ना, अशी आपणाला भीति वाटत असल्याचे त्याने मला सांगितले. चित्र तयार असावे पण बाजारांत त्याला योग्य चौकट मिळू नये, अशीच नाही का माझ्या मित्राची स्थिति झालेली? वाईट वाटले मला, त्याची होत असलेली कुचंबणा पाहून.

असे सांगतात, की अमेरिकेतील जबाबदार व्यक्ति व संस्था आपल्या तरुणांची कुचंबणा होऊ देत नाहीत. राष्ट्रातील बुद्धीचे भांडवल कधीच रिकामे तिथे आढळत नाही. सर्व गोष्टींना-सर्व प्रकारच्या कल्पकतेला, नावीन्याला-अमेरिकेत वाव मिळतो, उत्तेजन मिळते. व्यक्ति तयार झाली की केलाच तिचा राष्ट्राच्या कारणां उपयोग. चौकटीवांचूनचीं चित्रे अमेरिकेत आढळणार नाहीत. स्वतंत्र राष्ट्र आणि परतंत्र राष्ट्र ह्यांतील हाच नयनशंल्यकारक फरक होय.

विविधतेने भरलेला खंडोगणती कच्चा माल उत्पन्न करणारा हिंदुस्थान; सर जगदीश, सर चंद्रशेखर, टिळक, टागोर ह्यांसारखीं विद्वद्रत्ने नि शोधक ह्यांना जन्म देणारा हिंदुस्थान; एलोरा, अजंठा, ताजसारख्या अभिमानास्पद कलाकृति धारण करणारा हिंदुस्थान; काश्मीर, दार्जिलिंग, उटकमंड ह्यांसारखे सृष्टिसौंदर्याने नटलेले गिरि बाळगणारा हिंदुस्थान; गंगा, सिंधु, कावेरीने पुनित केलेला हिंदुस्थान-पण नाही त्याला जगाच्या राजकारणांत मान की समाजकारणांत स्थान. तिकडे एखादा ठेंगू डॉलफसही युरोपांतील राजकारण आपल्या करांगुलीभोवती नाचवू शकतो, पण आमच्या इकडील मोठ्या पुढाऱ्यांच्या अलोट आत्मयज्ञाने देखील जगाच्या राजकीय क्षेत्रांत लहानसे

आंदोलन उत्पन्न होऊं शकत नाही. ह्याचें कारण एकच—आमच्या इकडे सर्व चौकटीवांचूनर्ची चित्रें आहेत.

ह्या विचारांनीं मला कांहीं वरें वाटलें नाहीं. मन म्हणालें, ह्या देशाची ही अशीच का कुचंबणा चालणार आहे ? हृदयाच्या आंतल्या कोपन्यांतून उत्तर आलें: छे, छे ! असें कसें होईल ? ज्या वेळीं येथील बुद्धिमत्ता स्थगित होणार नाहीं, कल्पकता काळवंडून जाणार नाहीं, स्फूर्ति निरुपयोगी ठरणार नाहीं, कला कोमेजणार नाहीं, राजकारण थंडावणार नाहीं असा दिवस लवकरच उजाडणार आहे. आणि तो भाग्याचा दिवस उगवला म्हणजे मात्र ह्या देशांत चौकटीवांचूनर्ची चित्रें दिसणार नाहींत. *

* स्वातंत्र्यपूर्व काळांत हा लेख लिहिला गेला. आतां परिस्थिति पुष्कळच पालटली आहे हें उघड आहे.

चौकटीवांचूनर्ची चित्रें

पुरुषांच्या हातांतील बाहुल्या !

एकोणिसाव्या शतकांत औद्योगिक, वैज्ञानिक इत्यादि ज्या काहीं क्रान्त्या झाल्या त्यांत महिलांच्या क्रान्तीला साहजिकच महत्त्व दिले जाते. एखाद्या विषारी औषधाच्या गुंतीत माणसाने पडून राहावे, त्याप्रमाणे कित्येक शतके पराधीनतेत-परवशतेत स्त्रिया पडून राहिल्या होत्या. प्रभातकालीन वाऱ्याने वेली जागृत व्हाव्यात, हाळं-डोळं लागाव्यात त्याप्रमाणे एकोणिसाव्या शतकांत स्त्रिया खडबडून जाग्या झाल्या आणि आमचीं मते, आमचे हक्क, आमची समानता, आमचा मान इत्यादि शब्दांच्या भूपाळ्या गाऊं लागल्या. स्त्रियांच्या सभा भरू लागल्या, स्त्रियांच्या शाळा निघाल्या, स्त्रियांच्या संस्था चालू झाल्या, स्त्रियांची वर्तमानपत्रे सुरू झालीं. कधीं वर मान करून न पाहाणाऱ्या स्त्रिया मारक्या म्हशीच्या डोळ्यांनी पुरुषांकडे बघू लागल्या, त्यांच्याशीं भांडू लागल्या, वादाविवाद करू लागल्या, त्यांना दे माय धरणी ठाय असें वदायला लावू लागल्या. तात्पर्य, पुरुषांना किंवा ह्या मेल्या पुरुषांना जेरीस आणून काहीं हक्क, बरीचशी समानता महिलांनी मिळविली.

×

×

×

आणि हे सर्व स्त्रियांनीं ठीक केलें असें माझे मत आहे. ज्या भल्याबुऱ्या दिशांनीं त्यांनीं प्रयत्न केले ते सर्व निःसंशय अभिनंदनीय आहेत. पुरुषांच्या बरोबरीचें स्थान स्त्रियांना केव्हांही मिळायला हवें. विद्या, कला, व्यापार, उद्योग, राजकारण, समाजकारण, व धर्मकारण इत्यादि सर्व क्षेत्रांत त्यांना पुरुषांप्रमाणेंच संचार करतां आला पाहिजे. पुरुषांना जशा प्रकारें स्वातंत्र्य मिळतें, अगदीं तशाच प्रकारचें स्वातंत्र्य स्त्रियांना मिळायला हवें. नुसतें विचारांचें स्वातंत्र्य नाहीं, तर आचाराचें आणि उच्चाराचेंही स्वातंत्र्य स्त्रियांना मिळालें पाहिजे. पुरुष सांगतील तसें वागायचें, ते बोलतील तें ऐकायचें, ते ठेवतील तसें राहायचें असली निंद्य पराधीनता स्त्रियांच्या पदरीं नसावी हेंच उचित. स्त्रियांची सर्वांगीण उन्नति स्वातंत्र्याच्या ऊवदार हवेंत जशी होऊं शकेल, तशी परवशतेच्या कोंदट-दमट हवेंत कधींही होणार नाहीं. ज्या

ज्या स्त्रियांनी बंडाचा झेंडा उभारून स्त्रियांच्या हक्कांकरितां सैतानी पुरुषांशीं मांडण केलें, त्या त्या सर्व महाभाग महिलांवद्दल माझ्या मनांत सदैव आदरच वसत आला आहे. धन्य होत त्या स्त्रिया !

× × ×

घरांतल्या गोष्टी बाहेर काय सांगाव्या ? पण सांगतोंच. वाचकांनीं कृपा करून पुन्हा आपापल्या घरांत मात्र त्या सांगूं नयेत. ज्या ज्या वेळीं मी सौभाग्यवतीला एखादें काम सांगतों त्या त्या वेळीं ती तें करण्याविषयीं नापसंती दर्शविते, किंवा क्वचित् कांहीं तरी सवत्र काढून तें करायचें टाळतें. अशा वेळीं मला साहजिकच प्रथम ठीक वाटत नाहीं. परंतु स्वातंत्र्येच्छु स्त्रियांनीं असें नाहीं तर कसें वागायचें असा विचार माझ्या मनांत येतांच तिच्याविषयीं मला धन्यता वाटूं लागते. आणि मग बरींचशीं माझीं कामें मीच करतो. पूर्वींच्या स्त्रियांत—म्हणजे आपल्या मायमावश्यांत—आणि आधुनिक स्त्रियांत म्हणजे आपल्या बायकोवहिर्णीत—एक तफावत पडलेली सर्व जाणत्या पुरुषांच्या लक्षांत आली असेल. पूर्वींच्या त्या थोर स्त्रिया आपल्या तोंडांतून शब्द निघण्याचा अवकाश, आपल्याकरितां वाटेल ते कष्ट करायला तयार असत. आपल्या आधुनिक स्त्रियांकडून असली कांहीं अपेक्षा करणें अगदींच रानटी स्वरूपाचें ठरेल. ह्या बाबतींत स्त्रियांनीं जी प्रगति दाखविली आहे ती पाहून स्त्रियांचा भविष्यकाळ फार उज्ज्वल स्वरूपाचा आहे असें मला पुष्कळ वेळां वाटतें.

× × ×

परंतु अगदीं अलीकडे मला अशी भीति वाटूं लागली आहे, कीं स्त्रियांच्या बाबतींत मला वाटत असलेल्या आशा कदाचित् विफल ठरण्याचा संभव आहे. गेल्या शंभर वर्षांत स्त्रिया जशा प्रकारें वागत होत्या, तशा प्रकारें अलीकडे त्या वागेनाशा झाल्या आहेत. बेगुमानपणें, बेदरकारपणें, वैदिकतपणें, बेछूटपणें वागणाऱ्या आणि स्वतःला आधुनिक म्हणविणाऱ्या स्त्रिया एकाएकीं कांहीं वेगळ्याच तऱ्हेनें वागूं लागल्या आहेत. पुरुषांची मुळींच पर्वा न करणाऱ्या आणि म्हणून 'पुरुषी' बनत चाललेल्या स्त्रिया एकाएकीं पुरुषांच्या नजरेत भरण्याकरितां करीत असलेले प्रयत्न पाहून मला तर त्यांची कीव करावीशी पुरुषांच्या हातांतील बाहुल्या !

वाटते. गेल्या दहा वर्षांतील स्त्रियांच्या शरीर-प्रसाधनाच्या वाढत्या खटाटोपाकडे पाहिले असतांना मला असे वाटते, कीं स्वातंत्र्य आणि समानतेची इच्छा करणाऱ्या स्त्रिया पुन्हा एकवार पुरुषांच्या हातांतील बाहुल्या बनत चालल्या आहेत ! अगदीं कचकड्याच्या बाहुल्या बनत चालल्या आहेत.

×

×

×

आपण कोणतेही वर्तमानपत्र किंवा मासिक उघडून त्यांतील जाहिरातींवरून ओझरती नजर टाका. आपणाला असे आढलेल, कीं स्त्रियांच्या शरीर-प्रसाधनाकरितां उपयोगी पडणाऱ्या वस्तूंच्या जाहिराती त्यांत वाढत्या प्रमाणावर आहेत. केस लांब व विपुल करण्याकरितां उपयोगी पडणारीं औषधें, सडपातळ होण्याकरितां औषधें, त्वचा तुकतुकीत व आकर्षक दिसण्याकरितां औषधें, स्तन गुबगुबीत होण्याकरितां उपयोगी पडणाऱ्या चोळ्या व औषधें इत्यादि वस्तूंच्या जाहिरातीं कडे आणि बाजारांत ह्या वस्तूंच्या वाढत्या खपाकडे पाहिले असतांना माझे मन साहजिकच फार विचारमग्न होतें. ह्याखेरिज ओठ, भुवया व नखें ह्यांच्या प्रसाधनाकरितां कांहीं रंग व औषधें मिळतात व खपतात तीं वेगळींच. ह्या सर्व जिनसांचा स्त्रिया हल्लीं मोठ्या प्रमाणावर उपयोग करीत आहेत आणि त्यामुळे कांहीं अंशानें त्या पूर्वीपेक्षां अधिक आकर्षक व विलोभनीय दिसू लागल्या आहेत हें खरें आहे. आम्हां पुरुषांच्या दृष्टीनें ह्यांत कांहीं वावगें नसून आमची त्यामुळे करमणूक होते हें कबूल केलें पाहिजे. पण खुद्द स्त्रियांच्या दृष्टीनें— बौद्धिक, सांस्कृतिक, वैचारिक क्षेत्रांत पुरुषांच्या बरोबरीनें स्पर्धा करूं इच्छिणाऱ्या स्त्रियांच्या दृष्टीनें— मला त्यांना असें विचारावेंसें वाटते, कीं शरीरप्रसाधनांत जर तुम्ही इतका वेळ घालवूं लागलांत तर आमच्याशीं तुम्ही बौद्धिक व इतर क्षेत्रांत टिकाव कशा धरूं शकाल ? शारीरिक सौंदर्याची तर जरूरी आहेच. पण त्याच्याच संवर्धनांत जर तुमचे तासन् तास जाऊं लागले तर मानसिक सौंदर्य तुम्ही केव्हां प्राप्त करणार ? पुरुषांच्या भोवतीं आपल्या आकर्षणाचीं जाळीं तुम्ही किती दिवस पसरीत बसणार ? तुमच्यापैकीं कांहीं छत्री स्त्रिया असें म्हणतील, कीं आम्ही जो नट्टापट्टा करतो तो आमच्या स्वतःच्या आनंदाकरितां. माझे त्यांना उलट

पंचवीस वर्षांनंतर

विचारणें आहे, कां खरोखरीच का हें असें करतां ? माझी खात्री आहे, कीं त्यांचें मन त्यांना निराळेंच उत्तर देईल.

× × ×

वर प्रदर्शित केलेल्या विचारांवरून स्त्रियांच्या शरीरप्रसाधनाविरुद्ध मी आहे असें समजण्याचें कांहींच कारण नाही. अमुक एका हद्दीपर्यंत स्त्रियांनीं व पुरुषांनीं आपल्या शरीराकडे लक्ष पुरवून तें नीटनेटकें दिसेल अशी व्यवस्था केलीच पाहिजे. पण आपला बराचसा वेळ त्यांत जातां उपयोगाचा नाही. कांहीं कांहीं स्त्रिया सभास्थानीं देखील आरशांत आपलें तोंड बघून आपण वाईट तर दिसत नाही ना ह्या फिकिरींत पडलेल्या मीं पाहिल्या आहेत ! त्यांच्या मनावर ह्या गोष्टीमुळें केवढा ताण बसत असेल ह्याची कल्पना सहज येऊं शकेल. ह्याच कारणाकरितां शरीरप्रसाधनाचा बडेजाव माजवूं नये असें माझे म्हणणें. आपण म्हणजे केवळ शरीर नसून शरीर व मन असे दोन्ही आहेत. त्यामुळें कोणत्याही एका गोष्टीवर भर न देतां, दोन्ही बाजूंचें सारखेंच संवर्धन झालें पाहिजे.

× × ×

आज मी माझ्यासभोवतीं पाहातो तर कांहीं थोड्या अंशांनीं इतर स्त्रियांना पण मुख्यतः पुरुषांना आपण विलोभनीय दिसावें ह्या खटपटींत आणि खटाटोपांत पडलेल्या हजारों स्त्रिया मला दिसतात आणि माझ्या मनांत प्रश्न उभा राहातो: खरोखरीच स्त्रियांची प्रगति किंवा सुधारणा होते आहे काय ? कीं स्त्रिया पुरुषांच्या हातांतील अजूनही बाहुल्या असून ते नटवतील तशा नटताहेत, त्यांना आवडेल तशा वागताहेत ?

पुरुषांच्या हातांतील बाहुल्या !

कवि आणि फिनाईल !

मी आणि माझा मित्र एका कांचसामान-विक्रेत्याच्या दुकानांत परवांच्या दिवशीं बसलों असतांना आमचे स्थानिक कवि कन्हैया हे तेथें आले आणि म्हणाले, “शेठसाहेब, फिनाईलचा भाव काय ?”

त्यांचा प्रश्न ऐकून मी, माझा मित्र आणि दुकानदार तिघेही हसूं लागलों. माझें हसणें मीं लवकरच आवरतें घेतलें पण माझा मित्र आपलें हसणें कांहीं थांबवीना. त्यांत दुकानदारानें विचारलें, “फिनाईलचा भाव कांचसामानाच्या दुकानांत ?” मग काय पुसतां ? माझ्या मित्रानें मर्यादा सोडून हसायला सुरुवात केली !

त्याच्या हसण्यांतील खोच समजण्याइतकीही लबाडी कवि कन्हैया ह्यांच्या ठिकाणीं नसल्यानें ते सरळपणानें म्हणाले, “अहो, ह्या डासानीं किती बेजार केले आहे म्हणून सांगूं ? गेल्या पंधरा दिवसांत एक कविता झाली असेल तर शपथ ! रात्रीं स्फूर्ति आल्यासारखी वाटून काव्य करायला बसावें तो ह्यांचा गुणगुणाट सुरू ! सर्वांगाला डास डसत असतां, आलेली स्फूर्ति थंडगार पडते आणि आमच्या अंगाची नुसती लाही होते !”

“वाहवा ! किती उत्तम विषय काव्याला ! शरीराचा स्टोव्ह पेटला आहे, पण स्फूर्तीची आईसक्रीम झाली आहे ! विरोधांचं किती सुंदर उदाहरण !” माझा मित्र कवि कन्हैया ह्यांना उद्देशून म्हणाला.

“तुम्हांला थटा करायला काय जातं ? माझ्यासारखे डास चावले म्हणजे कळेल इंगा. मग इथें नाहीं मिळत तर फिनाईल ?” कवि कन्हैया ह्यांनीं काकुळतीनें विचारलें.

कविराजांना आणखीही कांहीं वोलून चिडविण्याच्या हेतूनें माझ्या मित्राचे ओठ स्फुरत असलेले पाहून मी म्हणालों, “कविराज, आपणाला फिनाईल हवं आहे ना ?”

“अहो हवें म्हणून काय विचारतां ? एकदम हवें आहे.”

“मग त्या समोरच्या औषधविक्रेत्याच्या दुकानांत जा. तिथें तुम्हांला फिनाईल मिळेल.”

“असं काय ? भलत्याच दुकानीं आलों होतो म्हणायचा ! माफ करा हं. ”
नमस्कार करीत कवि कन्हैया म्हणाले आणि ते समोरच्या दुकानाकडे गेले.

* * *

ते गेल्यावर माझा मित्र उद्गारला, “ कवि आणि फिनाईल ! ”

“ कां, काय झालं ? ” मीं विचारलें.

“ कवि आणि फिनाईल, जरा विचित्र वाटते जोडी ! कवि आणि कामिनी, कवि आणि फुलें, कवि आणि आकाश, कवि आणि नदी, कवि आणि सागर, इत्यादि जोड्या ठीक दिसतात. पण कवि आणि फिनाईल ही संगत कांहीं मनाला बरी वाटत नाही. कवि आणि कांदे, कवि आणि म्हातारी, कवि आणि कोंबडी ह्या जोड्यांसारखीच कवि आणि फिनाईल ही जोडी वाटते ! इंद्र आणि अमृत ही जोडी स्वाभाविक वाटते, पण इंद्र आणि काडीचिराइतीचा काढा ही जोडी कर्णकटु वाटते.”

“ परिणामीं अमृतप्रमाणें ठरणारी काडीचिराईत आणि इंद्र हीही जोडी कांहीं वाईट नाही ” असें मी म्हणालों. पण माझ्या मित्राचें तेवढ्यानें समाधान कोठलें व्हायला ! त्याच्या मनानें कांहीं संकेत बांधून ठेवलेले आहेत आणि त्याविरुद्ध कांहीं झालें कीं ती गोष्ट त्याला हास्यविषय होते.

कवि आणि कांहीं गोष्टी ह्यांचा नित्यसंबंध त्याच्या मनानें कल्पिलेला आहे. कवीनें नदीच्या कांठाकांठानें रानावनांतून हिंडावें, मिळतील तीं फळें खावीं, दिसतील त्या विषयांवर काव्यें करावीं, आढळतील तेवढ्या स्त्रियांवर प्रेम करावें, नाढळतील तेवढ्यांच्या नांवांनें उसासे टाकावे, इंद्रधनुष्याचे रंग गोळा करावे, ढगांच्या मागें धावावें आणि सुवासांचा वेध घ्यावा. अशा काव्यमय गोष्टींच्या सान्निध्यांतच कवीनें आपला वेळ घालविलेला माझ्या मित्राला पसंत आहे. ह्या गोष्टी सोडून जरा खालच्या पातळीवर, जरा जगांतल्या इतर लोकांसारखा कवि वागूं म्हणेल तर तें त्याला कधींच पटायचें नाही, कधींच रुचायचें नाही. कवि कन्हैया ह्यांनीं फिनाईलची चौकशी करतांच त्याला ती कवि आणि फिनाईल !

रुचली नाही ह्याचें कारण तरी हेंच ! त्यांनीं कांचसामान-विक्रेत्याच्या दुकानांत येऊन 'येथें मोत्याचा चारा खाणारा सोनियाचा राजहंस मिळतो का ?' म्हणून विचारलें असतें तर तें माझ्या मित्राला गैर वाटलें नसतें ! पण फिनाईल-सारख्या अगदीं साध्या, गद्य नि रुक्ष वस्तूची मागणी आमच्या कवींनीं केल्यामुळें त्याच्या मनाला एक प्रकारें धक्का बसला !

*

*

*

अशा प्रकारचा धक्का पुष्कळांना पुष्कळांच्या वावर्तांत अकारण बसत असलेला मी पाहिला आहे. तात्यासाहेब केळकर आपल्या नातवंदांशीं खेळत असलेले पाहून एका गृहस्थानें माझ्याजवळ आश्चर्य प्रगट केलें होतें ! गंभीरपणें तो मला म्हणाला, " काय म्हणावं आमच्या तात्यासाहेबांना ! राजकारणाचा खेळ खेळायचा सोडून पोरंशीं पोरखेळ चालवतात हे ! " सकाळीं उठून शिन्ध्याची वाटी पोटांत रिचविणाऱ्या आणि सिनेमागृहांत शेंगदाणे फाकणाऱ्या भालाकार भाऊसाहेब भोपटकर ह्यांच्याविषयीं देखील कांहींकांना असेंच आश्चर्य वाटे. देशभक्त विठ्ठलभाई पटेल गुडगुडी ओढत असत. लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीचे ते अध्यक्ष असतांना एक गृहस्थ त्यांच्या घरीं त्यांना भेटायला गेले. त्या वेळीं गादीवर तक्र्याला टेकून गुडगुडी ओढण्यांत विठ्ठलभाई दंग झाले होते. त्या स्थितींत त्यांना पाहून त्या भल्या गृहस्थाला इतका जबर धक्का बसला, कीं मागल्या पावलींच तो परत गेला ! ज्यांनीं कवितारति, काय हो चमत्कार, गोदागौरव ह्यांसारखीं नितान्त सुंदर काव्ये निर्माण केलीं, त्या चंद्रशेखर कवींना आपला सदरा धूत असतांना पाहून एका कोमलहृदय वाचकाला झीट आल्याचें वर्तमान स्वतः कवींनीं मला सांगितलें होतें ! आमचे एक प्रोफेसर आपल्या राजस बालकांना आपल्यापुढें सायकलीच्या दांड्यावर बसवून सायकल चालवीत असलेले पाहून पोरंांचा आणि पोरंांचा तांडा जागच्या जागीं स्तिमित झालेला मी पाहिला आहे.

*

*

*

आणि ह्या प्रत्येक वेळीं मी माझ्या मनाशीं त्याचें कारण शोधून काढण्याचा प्रयत्न केला आहे. आपण ज्यांना मोठे समजतो त्यांच्या ठिकाणीं आपल्याच सारख्या सामान्य भावना, सामान्य आवडीनिवडी, सामान्य कल्पना असतात,

पंचवीस वर्षांनंतर

किंवा असणें शक्य आहे, हें पुष्कळांच्या लक्षांत येत नाही. राजा, पुढारी, लोकनायक, वक्ता, लेखक, कवि, कलावंत, संशोधक, ह्या सर्वांच्या ठिकाणीं जसे कांहीं असामान्य गुण असतात आणि त्यामुळें ते इतरांच्यापेक्षां फारच वेगळी कामगिरी करून दाखवतात, तसेच त्यांच्या ठिकाणीं पुष्कळ सामान्य गुणही असतात. आणि त्यामुळें ते पुष्कळ वावर्तीत अगदीं सामान्य स्त्रीपुरुषां-सारखे वागतांना आढळतात. पण ही गोष्ट सर्वसामान्य मनुष्याच्या लक्षांत न येऊन, त्याच्यापेक्षां जरा वरच्या श्रेणीच्या मनुष्यानें त्याच्यासारखें वर्तन करतांच त्याला साहजिकच एक प्रकारचा धक्का वसतो.

*

*

*

अशा प्रकारचा धक्का पाश्चात्य देशांतील लोकांना बसत नाही. ह्याचें कारण सामान्य प्रकारची वागणूक असणारे, असामान्य योग्यतेचे पुरुष त्या देशांत पुष्कळ असतात. तिकडच्या मुख्य प्रधानाला सामान्य मनुष्याबरोबर बोलायला किंवा सिगरेट ओढायला कधींही कमीपणा वाटत नाही, आपलें सामान आपण उचलण्यांत, आपलीं कामें आपण करण्यांत, मोठ्या अधिकार्यांनाही तिकडे कांहीं वाटत नाही. अधिकाराच्या किंवा कर्तव्याच्या खुर्चीवर बसला कीं तेवढ्यापुरता तिकडचा मनुष्य काय वेगळा भासेल तेवढाच. बाकी सर्व त्याचे व्यवहार अगदीं सामान्य माणसासारखे असतात. त्याचें बोलणें, हसणें, खाणें, पिणें, नाचणें, फिरणें, दुपारचा लंच घेणें, संध्याकाळीं सिनेमा बघणें इत्यादि सर्व गोष्टी इतरांच्याबरोबर व त्यांच्याच पद्धतीनें त्यांच्या होत असतात. आणि म्हणून विन्स्टन चर्चिलसारखा पुढारी एखाद्या सामान्य रेस्टॉरंटमध्ये स्त्रीच्याबरोबर कांहीं पेय घेत बसलेला लोकांना दिसला तरी त्याचें लोकांना कांहीं न वाटतां उलट कौतुकच वाटेल. आपल्या इकडे एखादा मंत्री जर मुंबईच्या एखाद्या हॉटेलमध्ये वर उल्लेखलेल्या सारख्या परिस्थितींत बसलेला आढळला तर माझी खात्री आहे, कीं असंख्य लोकांना मूर्च्छा येऊन ते फुटपाथवर पडल्यावांचून राहाणार नाहीत !

*

*

*

ही परिस्थिति पालटायची असल्यास त्याला एकच रामबाण उपाय आहे. लोक ज्यांना मोठे समजतात अशांनीं मोठेपणाच्या खोश्या नि दांभिक कल्पना कात्रि आणि फिनाईल !

उराशीं बाळगून न वागतां सामान्य माणसांप्रमाणें मोकळेपणानें आपले सर्वसामान्य व्यवहार करीत जावें. अशा वागणुकीनें त्यांना वाटलें तर बरेच वाटेल. लोक काय म्हणतील ह्या भाराखालीं आपल्या मनांतील सर्व प्रामाणिक भावना ह्या विचारांच्या मोठ्या लोकांना दडपून टाकाव्या लागतात. कांहींही त्यांना आपल्या मनाप्रमाणें करतां येत नाही. त्यांच्याविषयीं लोकांची जशी काय समजूत असेल तशी वागणूक त्यांना ठेवावी लागते. माझी खात्री आहे कीं त्यांना आपलें जिणें असह्य होत असेल. अशा लोकांनीं सामान्य मनुष्याप्रमाणें वागायचें ठरविल्यास त्यांना नवीनच उल्हास प्राप्त झाल्यासारखें वाटेल, आयुष्यांत आनंदाचा नवीन झरा निर्माण झाल्याचें प्रत्ययास येईल.

ह्या दृष्टीनें एका अभिनंदनीय गोष्टीचा उल्लेख करायला हरकत नाही. हल्लीं बरेचसे प्रथितयश लेखक अगदीं त्रेफिकरी वृत्तीनें आपले नित्याचे व्यवहार किंवा धंदे पार पाडीत असलेले आढळतात. एखाद्या कॉलेजकुमारीबरोबर रेस्टोरांमध्ये चहा घेणें, एखाद्या सिनेमानटीबरोबर हिंडणें, मुलांबरोबर सायकलीवरून फिरणें, नाटकांत काम करणें इत्यादि बरेचसे व्यवहार आतां मोकळेपणानें नव्या विचाराचीं मोठीं माणसं करूं लागलीं आहेत. कै. डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर असल्या बाबतींत अगदीं गुंडासारखे (अर्थात् चांगल्या अर्थानें) वागत. बुधवार चौकाच्या भर रस्त्यांत टांग्यांत बसून भर्जी आणि चहा घेतांना त्यांनीं सदाशिव पेटेंतील सोबळ्या जीवांना काय वाटेल ह्याची पर्वा कधींच केली नाही आणि त्यांच्या यशाचें हेंच मर्म होतें.

मोठ्या लोकांना सामान्य भावना असतात हे त्यांनीं फार चांगल्या प्रकारें लोकांच्या निदर्शनास आणलें. कवि झाला तरी तो ह्या जगांतच राहात असतो, आणि आपणाला जसा डातांचा उपद्रव होतो तसा त्यालाही होत असेल, एवढी साधी गोष्ट माझ्या मित्रांच्या लक्षांत न आल्यानें त्यांच्या हातून न कळत आमच्या कवीचा अपमान झाला. पण ह्याला उपाय म्हणजे कवींनीं अधिकाधिक सामान्य माणसाप्रमाणेंच वागणें हा होय. कवीनें फिनाईलच्या शोधार्थ हिंडणें हेंच श्रेयस्कर.

स्त्रीस्वातंत्र्याची स्थित्यंतरे

इतिहासपूर्वकालीन स्त्रियांची स्थिति आणि आजची स्त्रियांची स्थिति ह्यांकडे पाहिले असतांना दोहोंत जमीनअस्मानाचा फरक असलेला आढळतो. भूकंपासारख्या उत्पाताने सृष्टीच्या स्वरूपांत ओळखू न येण्याजोगा फरक घडावा, त्याप्रमाणे वैचारिक उत्पाताने मानवसमाजांतही ओळख न पटण्याजोगे कांहीं बदल घडून आले आहेत. असल्या बदलांत स्त्रियांना प्राप्त झालेल्या पराधीनतेचा प्रामुख्याने निर्देश केला पाहिजे. सर्वसामान्यपणे जगभर स्त्रियांचा आजचा दर्जा पाहिला तर तो दासीचाच आढळेल. गेल्या पाऊणशें वर्षांत ही स्थिति पालटण्याचे निरनिराळ्या देशांत चाललेले प्रयत्न जमोस धरूनही असे म्हणायला मला कांहीं चिंता वाटत नाही, कीं अजूनही स्त्री ही पुरुषाची गुलाम किंवा दासी म्हणून भिरवत आहे ! इतकेंच नाही तर त्या स्थितीत राहू इच्छीत आहे ! नव्हे, त्यांत नफळत का होईना, धन्यता मानीत आहे !

पण मुळांत असली अपमानास्पद आत्मघातकी स्थिति स्त्रियांची कधींच नव्हती. एक काळ असा होता — आणि तो काळही कांहीं लहानसहान नव्हता — ज्या वेळीं स्त्रिया नुसत्या स्वतंत्रच होत्या असे नव्हे, तर त्यांची पुरुषांवर हुकमत चालत असे. त्या वेळीं पुरुषांना स्त्रियांची मनधरणी करावी लागे. त्यांची प्रीति संपादन करावी लागे. त्यांच्या नजरेंत भरावे लागे. ओठांना रंग, गालांना पावडर आणि केसांना गंगावन लावून पुरुषांच्या नजरेंत भरण्याचा जो प्रयत्न आज स्त्रियांना करावा लागतो, तो एके काळीं पुरुषांना करावा लागे. चामडीला रंग, शरीराला पिसें आणि डोक्यावर कृत्रिम केस लावून पुरुषाला स्त्रीची प्रीति प्राप्त करावी लागे ! आणि प्रीति प्राप्त झाल्यावरही, ती टिकविण्याकरितां त्याचा जीव अगदीं मेटाकुटीस येई. पुरुषांची काय भयंकर स्थिति त्या वेळीं होत असेल त्याची आज कल्पनाच करायची असल्यास, आजच्या स्त्रियांच्या स्थितीकडे पाहावे.

पण पुढें ज्या वेळीं कुटुंबसंस्था अस्तित्वांत आली आणि स्त्रीच्या पोषणाची व संरक्षणाची जबाबदारी पुरुषानें आपल्या शिरावर घेतली त्या काळीं फार मोठी वैचारिक क्रांति घडून आली. स्त्रीनें पुरुषाशीं इमानानें वागले पाहिजे, एकनिष्ठ राहिलें पाहिजे, त्याची सेवा करण्यांतच कृतार्थता मानली पाहिजे, कारण पति हा स्त्रीचें दैवत होय, त्याची मर्जी संपादन केल्यानें ईश्वराची मर्जी संपादन केली जाते, इत्यादि मते ह्याच काळांत प्रसृत होऊन, त्यांना धर्मग्रंथांत कायमचें स्थान देण्यांत आलें. साहजिकच मग स्त्रीनें पतिपरायण असलें पाहिजे, पातिव्रत्याचें रक्षण केलें पाहिजे, तोच पति पुन्हा पुन्हा लाभावा म्हणून धार्मिक व्रते केलीं पाहिजेत अशा प्रकारचीं तत्त्वे रूढ झालीं. ह्यांत पुरुषाच्या दृष्टीनें सर्व उत्तम झालें. स्त्री सोडून जाण्याची त्याची भीति कमी झाली. तो निष्काळजी बनला; इतकेंच नाही तर धर्माज्ञेचा पाठिंबा मिळतांच, त्याचा दुरुपयोग करून, स्त्रीला हर प्रकारें आपल्या ताब्यांत आणि सत्तेत ठेवूं लागला. एके काळीं तो जो तिचा गुलाम होता, त्याच्याऐवजीं तिला त्यानें आपली दासी बनविली !

पुरुषानें स्त्रीचें दास बनणें काय किंवा स्त्रीनें पुरुषाची दासी बनणें काय— ह्या दोन्ही अवस्था परस्परांच्या प्रगतीच्या दृष्टीनें अत्यंत हानिकारक होत. स्त्री काय किंवा पुरुष काय, दोघांचीही प्रगति आणि वाढ स्वातंत्र्याच्या आणि उत्तेजनाच्या ऊबदार वातावरणांत जशी होऊं शकेल, तशी ती पराधीनतेच्या कोंदट वातावरणांत होणें कधींही शक्य नाही. स्त्रीच्या दास्यांतून पुरुषानें आपली सुटका करून घेतली खरी, पण सासुरवास सहन केलेल्या सुनेनें स्वतः सासू झाल्यावर आपल्या सुनेला छळावें, त्याप्रमाणें स्वतंत्र झालेल्या पुरुषानें स्त्रीला छळायला (होय, छळायलाच नाहीतर काय) सुरुवात केली. समंजस सासू ज्या प्रकारचा दिलदारपणा दाखवते, तशा प्रकारच्या दिलदारपणाची अपेक्षा त्या काळच्या पुरुषांकडून करणें अयोग्यच ठरेल. त्यानें दिलदारपणा तर दाखविला नाहीच, उलट एकतर्फी नीतिनियम करून तिची सर्व बाजूनीं वाढ खुंटवून टाकली. निसर्गानें स्त्रियांच्या बाबतींत उत्पन्न केलेल्या अडचणींच्या जोडीला त्यांची आर्थिक पराधीनता आल्यानें तर, स्त्रियांच्या सर्वांगीण प्रगतीचा मार्ग अजिवात बंद झाल्यासारखें झालें. ह्याचा परिणाम

असा झाला कीं बौद्धिक, मानसिक, शारीरिक सर्व बाजूंनीं स्त्रियांची वाढ खुंटली. मनांतले विचार मनांत गाडलेल्या, हृदयांतल्या भावना हृदयांत चुरडलेल्या, शरीरांतल्या वेदना शरीरांतच जिरवलेल्या स्त्रियांच्या पिढ्या निर्माण होऊं लागल्या. राजसत्ता, पितृसत्ता, चालत असलेल्या त्या काळांत पतिसत्ता तितकीच जोरदार असणार. असें सांगतात, कीं झारशाहीच्या काळांतील रशियांत सासरा आपल्या जांवयाला लग्नाची भेट म्हणून एक चावूक अर्पण करी. हा चावूक लग्नाच्या दिवशीं वधूवरांच्या मंचकावर लटकविण्यांत येत असे. नवऱ्याशीं वेडमानी केल्यास पित्याच्या संमतीनें पति काय करूं शकेल त्याचें चावूक हें उत्तम प्रतीक समजलें जाई. आजच्या रशियांत ही स्थिति उरलेली नाहीं. रशियांतील स्त्री आज स्वतंत्र बनली आहे.

लोकसत्तेचा खरा प्रादुर्भाव पाश्चात्य देशांत सुरू होतांच, तेथील स्त्रियांनीं पुरुषांच्या सत्तेतून मोकळें होण्याकरितां स्वातंत्र्याची व स्वायत्ततेची घोषणा सुरू केली. तेथील पुरुषांनीं ह्या बाबतींत सुरुवातीला त्यांना काहीं कमी विरोध केला नाहीं. पण पुढें स्त्रियांची सरशी होऊन, त्यांना पुष्कळ क्षेत्रांत समानतेचे हक्क मिळाले. पुरुषांच्या खुर्चीला खुर्ची लावून — एके काळीं स्वतंत्र असलेली व पुढें दासी बनलेली — स्त्री पार्लमेंटमध्ये बसूं लागली, बोलूं लागली, विरोध करूं लागली. बौद्धिक व सामाजिक क्षेत्रांत स्त्रियांनीं अभूतपूर्व अशी कामगिरी करून दाखविली. योग्य स्वातंत्र्य आणि पुरेशी संधि दिली असतांना स्त्रिया काय करूं शकतात ह्याची उदाहरणें पाश्चात्य देशांत विपुल आढळतात. कित्येक क्षेत्रांत तर स्त्रिया पुरुषापेक्षा जास्त यशस्वी झालेल्या आहेत. स्त्रियांची ही स्पर्धा लक्षांत घेऊन, त्यांना मोकळी वाट करून देण्याऐवजीं, तिकडच्या कावेबाज कारखानदारांनीं भलतीकडेच त्यांचें लक्ष वेधून घेण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न सुरू केला आहे.

हा प्रयत्न म्हणजे स्त्रियांचें शरीरप्रसाधनेकडे अधिकाधिक लक्ष गुंतवून ठेवणें. पुरुषांना कोणकोणत्या गोष्टी आवडतात, त्यांच्या नजरेत भरण्याकरितां काय काय करावें, शरीर सुंदर व आकर्षक दिसण्याकरितां कोणतीं साधनें वापरावीत इत्यादींच्या मोठ्या व भपकेबाज जाहिराती सतत देण्याचा क्रम ठेवून ह्या लबाड पुरुषांनीं बौद्धिक क्षेत्रांत चढाओढ करणाऱ्या स्त्रियांच्या मनांत व्यामोह उत्पन्न स्त्रीस्वातंत्र्याचीं स्थित्यंतरे

केला. असें करण्यांत स्त्रियांना पुन्हा एकदा स्वतःच्या नियंत्रणाखाली आणण्याचा पुरुषांचा डाव उघडच दिसतो. परंतु ही गोष्ट तिकडच्या स्त्रियांच्याही लक्षांत अजून आल्यासारखी दिसत नाही. पुरुष सांगेल त्याप्रमाणें त्या केश-वेष नि शरीरभूषा करूं लागल्या आहेत. ह्यांत त्यांचें स्वातंत्र्य दिसण्याऐवजीं दास्यवृत्तीच दिसते. पुरुष नाचवील त्याप्रमाणें त्रेलाशक नाचणाऱ्या ह्या स्त्रियांना काय म्हणावें? दुसऱ्या एका लेखांत कचकड्याच्या वाहुल्या म्हणून मीं त्यांना संबोधिलें आहे. तेंच पुन्हा म्हणावेसें वाटतें.

ही स्थिति अत्यंत अनुकंपनीय होय. पुरुषांच्या वरोवरीचें स्थान मिळविण्याकरितां वास्तविक स्त्रियांनीं झटलें पाहिजे. इतर आनुषंगिक गोष्टींचा विचार न करतां पुरुषाला पुरुष म्हणून जशी किंमत आहे, तशी ती स्त्रियांना मिळायला हवी. पण आजतरी ती मिळत नाही. ह्याचें उदाहरण विवाहप्रसंगीं पाहायला सांपडतें. सर्व प्रकारच्या कठिण कसोट्या स्त्रियांना लावल्या जातात. वर कसाही असला तरी तो चालतो. परंतु वधू मात्र सर्वगुणसंपन्न असावी अशी अपेक्षा सामान्यपणें असते. अखिल स्त्रीजातीचा हा एक प्रकारें भयंकर असा अपमान आहे. स्त्रीला केवळ ती स्त्री म्हणून ज्या दिवशीं मान दिला जाईल, त्याच दिवशीं तिचा खरा उद्धार झाला असें मी समजेन. ही स्थिति प्राप्त करून घ्यायची असल्यास स्त्रियांना बौद्धिक, सामाजिक, राजकीय अशा सर्व क्षेत्रांत पुरुषांच्या वरोवरीनें प्रवेश करून घेऊन शक्य तितक्या लवकर आर्थिक स्वातंत्र्य निदान आर्थिक स्वातंत्र्याची लायकी—मिळविलें पाहिजे. केवळ आर्थिक स्वातंत्र्याच्या जोरावर पुरुष मन मानेल त्याप्रमाणें वागूं शकतो. स्त्रियांच्या आर्थिक असहायतेमुळें तर त्यांचें चांगलेंच संधान जुळतें. आर्थिक दृष्ट्या, बौद्धिक दृष्ट्या, स्त्रिया एकदा स्वतंत्र झाल्या, कीं पुरुषांच्या वागणुकींत फरक पडलाच म्हणून समजावें. ह्याचा अर्थ सर्व स्त्रियांनीं नोकऱ्या पत्कराव्या, त्याखेरीज गत्यंतर नाही, असा करण्याचें मुळींच कारण नाही. आर्थिक स्वातंत्र्याकरितां लागणारी लायकी, विद्या आणि औद्योगिक कलांची प्राप्ति त्यांनीं करून ठेवावी. अशा प्रकारची लायकी मिळविलेल्या परंतु नवऱ्याचा संसार करणाऱ्या स्त्रियांचा दर्जा निःसंशय फार मोठा असतो. त्यांनीं केलेल्या स्वार्थत्यागानें त्यांच्या पतींवर एक प्रकारचा त्यांचा वचक असतो. बी. ए., एम्. ए. होऊन आर्थिक

स्वातंत्र्याची लायकी मिळविलेल्या, परंतु संसारांत व्यत्यय घेऊं नये म्हणून नोकरी न करणाऱ्या, किती तरी स्त्रिया मला माहीत आहेत. असल्या स्त्रियांना पुरुष दासी समजू शकत नाहीत. त्या पुरुषांच्या खऱ्या मैत्रिणी, खऱ्या सल्लागार आणि त्यांच्या सुखदुःखाच्या खऱ्याखऱ्या भागीदार असतात. त्या स्वतःची उन्नति साधतात आणि पुरुषांच्या उन्नतीलाही हातभार लावतात. स्वातंत्र्याच्या, समानतेच्या, परस्परविश्वास आणि परस्परसाहाय्याच्या भूमिकेवर ज्या स्त्रीपुरुषांना आपल्या संसाराची वागशाही थाटतां आली ते धन्य होत ! ह्या वागशाहीचें सुख त्यांना तर स्वतःला लुटतां येतेंच, परंतु तिचा सुवास जो सर्वत्र पसरतो त्याचा परिणाम इतरांवर कांहीं कमी होतो असें नाही. आणि कोणी झालें तरी आणखी कशाची अपेक्षा करणार ?

लभं शास्त्रज्ञानीं लावावीत

गोष्ट पुण्यांतील आहे. माझे आत त्या वेळीं सदाशिव पेटेंत राहात असत. सदाशिव पेट ही सनातनी विचारांची आहे अशा प्रकारची समजूत अलीकडच्या कांहीं लोकांनीं करून घेतली आहे. माझे आत सदाशिव पेटेंत राहात असूनही त्यांचे विचार अगदीं अद्यतन असे होते. ह्या माझ्या आतांच्या आतांपैकीं एका कुटुंबांत एकजात सर्वांचे डोळे विघडलेले होते. विघडलेले म्हणजे तात्पुरते आलेले किंवा गेलेले नव्हते; तर कायमचे विघडलेले. सर्वांचे डोळे जग बघायला फाजील उत्सुक असल्यासारखे बाहेर आलेले, बटबटीत दिसणारे व असून नसल्यासारखे होते. घरांत सर्वांच्या डोळ्यांवर आपले चष्मे ! आजोबा आजीपासून ते नातू-नातीपर्यंत सर्वच कांचेंतून बघणारे ! ह्या तडाख्यांतून फक्त घरांतील सुना वांचल्या होत्या.

ह्या कुटुंबावर माझ्या नातेवाईकांचा विशेष कटाक्ष होता. विशेषतः एखाद्या मुलाचें किंवा मुलीचें लग्न निघालें म्हणजे हे जागच्या जागींच संतापत. कांहींतरी भयंकर वाईट गोष्ट होऊन राहिली आहे असें त्यांना वाटे. आणि त्यापार्यां ते अगदीं वेचैन होत. एकदा मी तेथें असतांना असेंच झालें. त्या अधू डोळ्यांच्या कुटुंबांत एका तरुण मुलाचें लग्न ठरल्यानें आमच्याकडे अक्षत घेऊन ती मंडळी आली. माझे नातेवाईक त्या वेळीं कांहीं न बोलतां अक्षतीचा स्वीकार करते झाले. पण मंडळी गेल्यावर ते एकदम उसळून म्हणाले, “ ह्या सर्वांना शूट करायला पाहिजे. ”

“ शूट करायला पाहिजे ? म्हणजे ? ” एकाएकीं झालेल्या मान्यानें गांगरून जाऊन मी म्हणालों.

“ शूट म्हणजे एकदम शूट करायला पाहिजे. गोळ्या घालून ठार करायला पाहिजे. अधू डोळ्यांच्या मुलाचं हे लग्न करायला निघाले आहेत ! कशाला ? अधू डोळ्यांची संतति निर्माण करायला ? ” ते म्हणाले.

“ ह्या मुलाला एखादे वेळीं चांगलीही संतति होईल. ” मी म्हणालों.

“छट्, तें शक्य नाहीं. गेल्या साठ वर्षांचा ह्या कुटुंबाचा इतिहास मला माहीत आहे. साठ वर्षांत एकाही मुलाचे डोळे चांगले निघाले नाहींत. हें आनुवंशिक दिसत आहे. ह्या मुलाला एखादे वेळीं चांगली संतति होईल, अशा भ्रंवशावर राहाण्यांत अर्थ नाहीं. हें कुटुंब समाजाला अपायकारक आहे, राष्ट्राला अपायकारक आहे. त्याचा नाश केला पाहिजे आणि म्हणून मी म्हणतों ह्या सर्वांना शूट केलें पाहिजे.” डोळे लाल करून चढ्या स्वरांत माझे नातेवाईक म्हणाले.

त्यांच्या बोलण्याचा भावार्थ माझ्या तावडनोव लक्षांत आला व त्यांना वाटत असलेली समाजावद्दलची कळकळ पाहून माझा त्यांच्याविषयीचा आदर दुणावला. मी त्यांना म्हणालों, “संतति वार्डेट होते, ह्याच्यावरच आपला कटाक्ष आहे ना ? ह्या कुटुंबांत एकजात सर्वांचे अधू डोळे असल्यानें त्यांनीं लग्न करूं नयेत असं आपणाला वाटतं ना ?”

“अर्थातच. एरवीं त्या कुटुंबाशीं माझं कांहीं वैर नाहीं.”

“मग असं केलं तर ?”

“कसं केलं तर ?” त्यांनीं उत्सुकतेनें विचारलें.

“ह्यांनीं लग्न करावीत. कारण लग्नावांचून राहाणं अशक्य आहे. परंतु संतति मात्र होऊं देऊं नये. संततिनियमनाचीं साधनं आतां उत्तम प्रकारचीं उपलब्ध असल्यानें ह्यांना शूट करण्याचीं कांहीं जरूरी नाहीं.” मी हसत म्हणालों.

माझा खुलासा ऐकून त्यांनाही हसूं आलें व ते म्हणाले, “हें आमच्या वेळीं नव्हतं. अशी कांहीं व्यवस्था होऊं शकत असेल तर मग आमची हरकत नाहीं. आमचं म्हणणं इतकंच, कीं ही अधू डोळ्याची प्रजा वाहूं नये. जगांत सकस, निरोगी, सुदृढ, सुंदर संतति निर्माण व्हायला हवी. ह्याकरतां शास्त्रज्ञांची मदत घ्यावी लागल्यास ती अवश्य घ्यावी.”

“शास्त्रज्ञांची मदत कशाळा घ्यायची ?” मीं विचारलें.

लग्नें शास्त्रज्ञांनीं लावावीत

त्यावर ते म्हणाले, “शास्त्रज्ञांच्या सल्ल्याने वास्तविक लग्न करायला हवीत. त्यांनी सर्टिफिकेट दिल्यावर मग मुलांमुलींची लग्ने करावीत. त्यांच्या अगोदर नाही. शास्त्रज्ञांनी सांगितलं की अ मुलाचा व मुलीशी विवाह लावायला हरकत नाही; तरच त्या दोघांचा विवाह लावावा. तशी कांहीं सम्मति मिळाल्यावांचून लग्न लावणं हा सामाजिक गुन्हा समजला जावा.”

“म्हणजे विवाहाला तुम्ही एक शास्त्रीय प्रयोग समजतां म्हणायचं ?” मी उत्सुकतेने विचारलें.

“कां समजू नये ? राष्ट्राला गुरें चांगलीं हवीं असलीं तर त्यांच्याकरतां प्रयोग केले जातात. आणि माणसं चांगलीं हवीं असलीं तर मात्र त्याला कांहीं करतां येत नाही ! हें आश्चर्य आहे. विवाह ही सामाजिक, राष्ट्रीय गोष्ट आहे. ती करतांना समाजाचा नि राष्ट्रूचाच विचार केला जावा.” ते म्हणाले.

“म्हणजे असल्या विवाहांत भावनांना, प्रेमाला कांहींच स्थान नाही म्हणायचं ?” मी अधीरतेने विचारलें.

“छट्, लग्न हा व्यवहार आहे. व्यवहारांत भावनांकडे लक्ष दिलें म्हणजे आटोपलंच.”

त्यांच्या ह्या बोलण्यावर अधिक वाढवण्यांत कांहीं अर्थ नव्हता. कारण ते तर्कदुष्ट असल्याने त्यांनी आपलें म्हणणें सप्रमाण सिद्ध केलें असतें. म्हणून वेळ मारून नेण्याच्या उद्देशानें मी म्हणालों, “आपलं म्हणणं बरोबर आहे.”

माझ्या नातेवाइकांच्या बोलण्यांत बराच विक्षिप्तपणा असला तरी त्यांत सत्य व समाजहित कांडोकांड भरलेले होतें. विवाहासारख्या महत्त्वाच्या गोष्टीकडे आपण घाईने व निष्काळजीपणानें बघतो हें कांहीं चांगलें नाही. कोणत्याही राष्ट्राला सकस निरोगी, सुदृढ प्रजेची जरूरी असते. हिंदुस्थानला तर ती अधिकच आहे. मिळालेलें स्वातंत्र्य टिकविण्याच्या दृष्टीने आपल्या राष्ट्रांत जोमदार तरुण व तरुणी हव्या आहेत. काळजीपूर्वक, विचारपूर्वक केलेल्या विवाहानेंच ही गोष्ट साध्य होईल. माझ्या आतांनीं सुचविल्याप्रमाणें शास्त्रज्ञांकडून सर्टिफिकेट मिळवतां आलें तर उत्तमच. परंतु लग्नासारख्या गोष्टींत मनोभावनांनाही विशिष्ट स्थान असल्यानें असलीं सर्टिफिकेटें कोणी मिळवायला

पंचवीस वर्षांनंतर

तयार होईल असें थोडेंच खात्रीपूर्वक सांगतां येईल ? त्यांतून मध्यम मार्ग असा सुचवितां येण्याजोगा आहे, कीं स्त्रीपुरुषांनीं एकमेकांची वधूवर ह्या नात्यानें पसंदगी करतांना मनांतल्या मनांत राष्ट्राला हवी असलेली सुदृढ प्रजा आपण देऊं शकूं कीं नाहीं ह्याचा संपूर्ण विचार करावा. आपल्या देशांत अजूनही मोठ्या प्रमाणावर आईवापांच्या मध्यस्थीनें वा पसंतीनेंच लग्न होतात. तेव्हां मातापितरांनीं ह्या गोष्टीकडे जरा तटस्थपणें अधिक लक्ष पुरवायला हरकत नाहीं. किंवाहुना असें करणें त्यांचें आद्यकर्तव्य आहे. लग्न ठरवितांना हुंडा, करणी, मानपान, सांपत्तिक स्थिति, सामाजिक प्रतिष्ठा ह्यांचा जास्त विचार करण्यांत येतो, तसाच सुदृढ संततिक्षमतेचा विचार केला जावा. इतकेंच नाहीं तर हा विचार आद्य महत्त्वाचा समजावा.

अशक्त, कुरूप, रोगी, खुजे, वेडे इत्यादिकांनीं लग्न करावीत किंवा नाहीं ह्याचें उत्तर देणें कठिण नाहीं. अशांनीं लग्न करूं नयेत, हेंच त्याला उत्तर आहे. ह्या मंडळींना लग्न करायचीच असलीं तर त्यांनीं शस्त्रक्रिया करवून आपणाला संतति होणार नाहीं, ह्याची खात्री करून घ्यावी व त्यासंबंधीचें सर्टिफिकेट आपल्याजवळ ठेवावें. असें सर्टिफिकेट असल्यावर मग कोणी मुलगी किंवा मुलगा घ्यायला तयार असेल तर तिच्याशीं किंवा त्याच्याशीं खुशाल लग्न करावें. असें जर ते न करतील तर ते राष्ट्राशीं प्रतारणा करीत आहेत असें ठरेल. इतकेंच नाहीं तर वर सांगितल्याप्रमाणें त्यांचा एखादा आत मनांतल्या मनांत त्यांना शूट करण्याचीही भाषा बोलत राहिल.

नालंदा - तक्षशिला

आपलें अज्ञान किती तीव्र किंवा भयंकर स्वरूपाचें असतें ह्याचें परवां मला प्रत्यंतर आलें. प्राचीन भारताच्या सरस्वतीचीं केंद्रस्थानें म्हणून तक्षशिला व नालंदा हीं प्रसिद्ध आहेत. हीं नांवां इतक्या वेळां उच्चारलीं जातात, कीं तक्षशिला म्हटलें म्हणजे नालंदाचें नांव आठवतें आणि नालंदा नांव उच्चारलें कीं तक्षशिला ह्या नांवानें पाठलाग केलाच म्हणून समजावें. स्मृतीच्या प्रांतांत सख्ख्या बहिर्णीप्रमाणें नांदणारीं हीं नांवां व्यवहारांतही जवळ जवळ असावीत असें मला नेहमीं वाटत असे. ऑक्सफर्ड म्हटलें कीं केंब्रिजचें नांव चटकन् डोळ्यांसमोर येतें. आणि ह्या दोन्ही विद्यापीठांत फारसें अंतरही नाही. नालंदा-तक्षशिला ह्या विद्यापीठांच्या बाबतींत माझी अशीच समजूत होती, कीं तीं ऑक्सफर्ड केंब्रिजप्रमाणेंच जवळ जवळ असतील. आणि ह्या समजूतीनें मी इतका पछाडलों गेलों होतो, कीं माहितीचा आविर्भाव आणीत मीं परवां एका प्राच्यसंशोधकाला सवाल टाकला —

“ नालंदा तक्षशिलेपासून कितीसं दूर आहे ? ”

“ दूर ! ”

“ होय, दूर ? ” मी म्हणालों.

ह्यावर तो संशोधक हसला आणि म्हणाला, “ मुंबई आणि बडोद्यांत जेवढं अंतर आहे त्याहूनही अधिक अंतर नालंदा आणि तक्षशिला ह्यांत आहे. एक आहे पेशावरच्या जवळ तर दुसरं आहे पाटणाच्या कितीतरी पलीकडे. ”

ह्यावर मीही हसलों आणि म्हणालों, “ अस्सं काय ? मी समजत होतो, असेल बडोदा-अहमदाबाद इतकं अंतर. माझ्या अज्ञानाबद्दल मला माफ करा. ”

नालंदा-तक्षशिला ह्या जोडीप्रमाणें आपल्या मनांत शब्दांच्या नि कल्पनांच्या जोड्या हातांत हात घालून वावरत असतात. एका कल्पनेचें नांव घेतलें कीं दुसरी आलीच मागोमाग. स्मृतिक्षेत्रांत वावरणाऱ्या वस्तूंना मला

वालकांची उपमा द्यावीशी वाटते. “ हा धर खाऊ, ” असें म्हणून आपण एखाद्या मुलाला हाक मारली म्हणजे, आणि “ मला, मला नाही का ? ”— असें म्हणत मुलांचा घोळका जसा जमा होतो, तसाच विचारांचा व कल्पनांचा वा शब्दांचा घोळका, आपण स्मृतीच्या आंगणांत खेळत असलेल्या एखाद्या शब्दाला पाचारिलें असतांना जमा होतो. ओटीवर कोण आलें आहे हें पाहाण्याची ज्याप्रमाणें घरातील मुलांना उत्सुकता असते, त्याप्रमाणें अंतर्मनांत राहाणाऱ्या कल्पनांना नि विचारांनाही बहिर्मनांत कोणाला पाचारण्यांत आलें आहे हें जाणण्याची भारी इच्छा असते. माझ्या मनांत तक्षशिला हें नांव येऊन तोंडावाटे मी त्याचा उच्चार करणार, तोंच नालंदा हेंही जिब्हार्ग्रां येऊन उभें असतें तें ह्याचमुळें होय.

हीच तऱ्हा सुख-दुःख, उन्नति-अवनति, स्वर्ग-नरक, दिवस-रात्र, जन्म-मृत्यु ह्या शब्दसंघांची. आज हजारों वर्षे झालीं, ह्या गोष्टींचा आपण इतका विचार केला आहे आणि करीन आहोंत, कीं त्यांना आपण वेगळे पाडूं शकत नाहीं. पतिपत्नींत एक वेळ लग्नविच्छेद संभवेल; पण सुख-दुःखांत, स्वर्ग-नरकांत, उन्नति-अवनतींत विभक्तपणा संभवणें शक्य नाहीं! सुख म्हटलें कीं त्याच्यामागून दुःख आलेंच! उन्नति म्हटली कीं तिच्यामागून अवनति आलीच! कां? तर दिवस म्हटला कीं मागाहून रात्र येते! जन्म म्हटला कीं मागाहून मृत्यु येतो! सुख-दुःखाचें, उन्नति-अवनतीचें, दिवस-रात्रीचें, जन्म-मृत्यूचें एक अजस्र रहाटगाडगें आहे असें समजण्यांत येतें! तें त्याला जुंपलेल्या बैलाइतकेंच बुद्धियुक्त नि डोळस असतें! विश्वाच्या ह्या अजब चक्राला एकच तमाशा दाखविणें माहीत. सारखें फिरत राहाणें! एखाद्या योग्य ठिकाणीं थांवणें हें तें हराम समजतें. हौद तुमचा भरो, वाहून जावो, त्याला त्याची पर्वा नाही. त्याला एकच कर्तव्य माहीत. सतत फिरत राहाणें. सुख असेल तेथें दुःख निर्माण करणें, उन्नति असेल तेथें अवनति तयार करणें, जन्म असेल तेथें मृत्यु आणणें, दिवस असेल तेथें रात्र करणें!

विचारें चक्र! वेड्यासारखें फिरत सुटणाऱ्या ह्या चक्रावरून ‘चक्रम’ शब्द निघाला असावा असें मला पुष्कळ वेळां वाटतें.

नालंदा - तक्षशिला

पण माझी खात्री झाली आहे की ह्या सर्व विचारांत नालंदा-तक्षशिलेचाच प्रकार मला तरी आढळतो. ही रहाटगाडग्याची कल्पना आपण जितक्या लवकर सोडून देऊं तितके अधिक कार्यक्षम वनूं. वास्तविक पाहिलें असतांना, नालंदा आणि तक्षशिला ह्यांत जेवढा संबंध आहे किंवा नाही, तितकाच संबंध सुख-दुःखांतही आहे किंवा नाही. सुखामागून दुःखानें यावें आणि दुःखामागून सुखानें यावें; एक पहारेकरी पहारा करून गेला कीं दुसरा त्याच्या जागीं येतो. जीविताच्या चौकीवर सुखदुःखाचे पहारेकरी बसविले आहेत असें समजण्याचें कांहींच कारण नाही. जीवित हें स्वतःच इतकें खंबीर आहे कीं त्याच्याभोवतीं चौकीपहान्यांची कांहीं जरूरी भासूं नये. व्यक्तीला काय आणि देशाला काय, योग्य प्रकारची खबरदारी व अवधानता बाळगल्यास, सुखामागून दुःखानुभव किंवा उन्नतीच्यामागून अवनतीचा अनुभव घ्यायलाच पाहिजे अशा प्रकारचा दंडक कोणीही घालून दिलेला नाही. असलाच दंडक तर तो मानसिक आहे, काल्पनिक आहे, भ्रामक आहे. नालंदा-तक्षशिलेचा तो अजागळपणा आहे.

आपल्या लोकांना तर्क किंवा कुतर्क करण्याचें सामर्थ्य फार आहे. एका पुरुष आणि एक स्त्री जर जवळ जवळ आलीं किंवा बोललीं किंवा चाललीं तर लागलीच आम्ही तर्क करतो, ही अलवेली ह्या गुलछबूचीच होय ! रस्त्यानें चालत असतांना, सभास्थानीं किंवा नाटकग्रहांत बसलों असतांना, कित्येक अशा घटना निर्माण होतात. आपल्या शेजारीं एखादी बाई किंवा बुवा, तरुण किंवा तरुणी, हीं बसलेलीं असतात. पण म्हणून काय आपला त्यांचा कांहीं संबंध थोडाच असतो ? तीच तन्हा सुखाच्याजवळ बसलेल्या दुःख ह्या शब्दाची. उन्नतीच्या मांडीला मांडी लावून बसलेल्या अवनतीची. स्वर्गाच्या हाताला हात लावून बसलेल्या नरकाची.

आणि ह्याचीं उदाहरणें कांहीं थोडींथोडकीं नाहीत. सुखानंतर दुःखानुभव जर क्रमप्राप्त, तर असे कितती तरी लोक आहेत, कीं ज्यांना हा प्रकार सुळींच भाहीत नाही. माझ्या माहितींत असे कांहीं भाग्यवान लोक आहेत. राष्ट्राची गोष्ट घेतली तरी हेंच आढळेल. इंग्लंड किंवा अमेरिका हीं राष्ट्रें घ्या. गेल्या

कित्येक शतकांत त्यांचें काय वावगें झालें आहे ? चक्रनेमिक्रम असेल, तर तो ह्याही राष्ट्रांना लागू असला पाहिजे. का रहाटगाडग्याच्या कल्पनेंतून दानवांचीं हीं राष्ट्रें वजा करण्यांत आलीं आहेत ! राष्ट्रधुरीण आणि राष्ट्रांतील प्रजा ही कर्तव्यगार असल्यावर राष्ट्रांनै उन्नतीच्याच मार्गांनै वरवर जावें असा निसर्गाचाच नाही तर व्यवहाराचाही नियम आहे.

फुलाला फळ यावें त्याप्रमाणें सुखानंतर दुःखानें यावें किंवा दुःखानंतर सुखानें यावें असा कांहीं सृष्टीचा नियम नाही. सुख-दुःख काय किंवा उन्नति-अवनति काय, आपणच त्यांचे निर्माते. त्यांच्यांत परस्परसंबंध कांहीं नाही. असलाच तर तो ज्ञान-अज्ञानासारखा किंवा नालंदा-तक्षशिलेसारखाच फार दूरचा होय.

मनधरणी

“जळ्ळा मेला आमचा वायकांचा जन्म!” माझी एक सुधिद्य मैत्रीण अगदी हताशपणें म्हणाली.

“वायकांच्या जन्माविषयीं इतके अनुदारपणाचे उद्गार काढण्याजोगं झालं तरी काय?” मीं विचारलें, “तुमचा तर संसार सुखानें चाललेला मी पाहातो आहे.”

“मी माझ्याविषयीं नाहीं म्हणत. सामान्यपणें स्त्रियांच्या विषयीं म्हणतें- लहानपणीं त्यांना वडिलांची किंवा भावांची मनधरणी करावी लागते. तरुणपणीं सासूसासऱ्यांची, जावानगंदांची, दीरांची नि नवऱ्याची मनधरणी करावी लागते. आणि म्हातारपणीं मुलांची मनधरणी करावी लागते. छे ! छे ! स्त्रियांचा जन्म अगदीं व्यर्थ. आपल्या मनाजोगतं त्यांना काहींच करतां येत नाहीं. मन मोकळं करून वागण्याऐवजीं त्यांना आपलं मन मारून जगांत वागावं लागतं; साऱ्या जगाची मनधरणी स्त्रियांना करावी लागते.”

“तुम्ही म्हणतां त्यांत वरेंच तथ्य आहे. स्त्रियांना क्रूरपणानें वागविणाऱ्या पुरुषांकडे पाहिलं असतांना मनांत संताप उत्पन्न होतो. पण सर्वच स्त्रियांना काहीं मनधरणी करावी लागत नाहीं. माझ्या समजुतीप्रमाणें तुम्हांला काहीं फारशी मनधरणी करावी लागत नसावी.”

“माझं एक सोडा. इतर स्त्रियांचं मी म्हणतें.” माझी मैत्रीण म्हणाली.

“तुमचा उल्लेख मी सहेतुकपणें करतो आहे. मला काहीं मुद्दा मांडायचा आहे. ज्या स्त्रिया आर्थिक दृष्ट्या स्वतःच्या पायावर केव्हांही उभ्या राहिल्या समर्थ असतात त्यांना कोणाची फारशी मनधरणी करावी लागत नाहीं. तुमच्या ठिकाणीं अशा प्रकारचं सामर्थ्य आहे. ज्या मानानें स्त्रियांचं अशा प्रकारचं आर्थिक सामर्थ्य वाढेल त्या मानानें त्यांना आपलं मन मोकळं करून जगांत वावरतां येईल, त्यांना कोणाची मनधरणी करावी लागणार नाहीं. माझ्या घरीं

जी मोलकरीण येते ती आपल्या नवऱ्याची मनधरणी करतांना आढळत नाही. उलट तिच्या नवऱ्यालाच तिची मनधरणी करावी लागते. ” मी हसत म्हणालों.

“ असलीं उदाहरणं फार थोडीं. परवांच्याच दिवशींची गोष्ट. आमच्याकडे काम करायला येणाऱ्या मोलकरणीला तिचा सासरा रस्त्यावरून फरफरा ओढीत नेत होता ! तिचा नवरा तिला मारीत होता. तिची सासू तिला मारीत होती. तिचा गुन्हा काय तर ती आपल्या आईला भेटायला चालली होती. मन मारून ज्या घरांत एखाद्या स्त्रीला राहावं लागतं तिच्याइतकी दुर्दैवी व्यक्ति दुसरी कोणी नसेल. आमच्या मोलकरणीला ती स्वतः कमावीत असूनही मनधरणी करावी लागते त्याचं काय ? ”

“ त्याचं कारण उघड आहे. स्वतःच्या पायांवर उभं राहातां येईल इतकं कांहीं ती कमावीत नाही. इतकं जर ती कमावीत असेल तर तिला कोणाचीच पर्वा वाटण्याचं कारण नाही. दुसरंही एक कारण आहे. तुमची मोलकरीण शिकलेली नाही. तिच्या ठिकाणी आपल्या हक्काची जाणीव झालेली नाही. ”

“ हें बरीक खरं. सासूसासऱ्यांनीं मारलं तर फारसं कांहीं वाईट झालं असं तिला वाटलं नाही ! दुसऱ्या दिवशीं एखाद्या सामान्य घटनेप्रमाणें तिनें मला सर्व हकीगत सांगितली. मी असतें तर माझ्या अंगाला हात लावणाऱ्या सासऱ्याला चावले असतें आणि सासूच्या झिंज्या ओढल्या असत्या. ” माझी मैत्रीण हसत म्हणाली.

“ फार चांगलं केलं असतंत ” मीही उलट हसत म्हणाली, “ पण तुम्ही समजतां तितकी मनधरणी कांहीं वाईट नाही आणि तिच्यांतून कोणी फारसा सुट्टी शकत नाही. मी पुरुष असूनही मला मनधरणी करावी लागते. ”

“ आश्चर्य आहे ! पुरुषांना मनधरणी कशाला करायला हवी ? ”

“ पुरुषांना देखील मनधरणी करावीच लागते. मी ज्या ठिकाणी काम करतो तिथल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याच्या कलाकडे पाहून मला आपलं काम करावं लागतं. त्याला कोणती गोष्ट आवडते, कोणती आवडत नाही इकडे मला लक्ष पुरवावं लागतं. वर्गातील मुलांचीही एकप्रकारें मनधरणी करावी लागते. त्यांना

मनधरणी

आवडेल, पचेल, परीक्षेच्या दृष्टीनें उपयोगी पडेल अशा पद्धतीनें शिकवावं लागतं. विद्यार्थ्यांच्या विविध आवडीनिवडी असतात. त्या सर्व लक्षांत घेऊन बोलवावं लागतं. विद्यार्थीप्रिय प्राध्यापक ह्याचा अर्थ विद्यार्थ्यांची एक प्रकारें मनधरणी करणारा प्राध्यापक असा मी तरी करतो. विद्यार्थ्यांच्या गरजा लक्षांत न घेतां बोलणारा प्राध्यापक हा जरी प्रत्यक्ष वृहस्पति असला तरी त्याची रेवडी उडविल्याखेरीज विद्यार्थी राहाणार नाहीत. जी गोष्ट प्राध्यापकाची तीच इतर सर्व शिक्षकांची, कारकुनांची, अधिकाऱ्यांची आणि कामगारांची. तुम्ही व्यापाऱ्यांना स्वतंत्र समजत असाल, पण त्यांना देखील मनधरणी करावीच लागते. एकीकडे सरकारी अधिकारी नि दुसरीकडे गिऱ्हाईक अशा दोघांची त्यांना मनधरणी करावी लागते. मनधरणी ज्याला करावी लागत नाही असा मनुष्य माझ्या पाहाण्यांत नाही. अगदीं मुमुक्षु घेतला तर त्याला खुद्द आपल्या मनाचीच मनधरणी करावी लागते. मला स्वतःला तर पदोपदीं मनधरणी करावी लागते. घरांतल्या लहान मुलांची, बायकोची, आईची, स्नेहीसोबत्यांची सर्वांची मनधरणी करावी लागते.”

“ तुम्ही तर माझ्या बोलण्याची थट्टाच आरंभलेली दिसते.”

“ नाही हो. तुमच्या बोलण्याची थट्टा मी कसा करीन ? तुम्ही म्हणालांत तें सर्व खरं आहे. वाईट प्रकारची मनधरणी कोणीही करूं नये. स्वाभिमानाला सोडून मनधरणी कधींच करूं नये. स्त्रियांना पुरुषांपेक्षां थोडीफार जास्त नि थोड्या कमी प्रतीची मनधरणी करावी लागते ह्यांत शंका नाही. परंतु वाढत्या स्त्रीशिक्षणाबरोबर स्त्रियांचं आर्थिक स्वातंत्र्यही वाढेल. आणि असं ज्ञालं म्हणजे मग त्यांना सक्तीची मनधरणी करावी न लागतां खुषीची मनधरणी करतां येईल.”

माझे बोलणें माझ्या मैत्रिणीला पटलेलें दिसलें. कारण त्यानंतर तिनें वाद घालीत न बसतां स्वतःच्या हातांनीं चहा तयार केला व तो माझ्यापुढें ठेवीत ती हसत म्हणाली, “ ह्याला देखील तुम्ही मनधरणी म्हणाल ? ”

ह्यावर मीही उलट हसत म्हणालों, “ अलबत.”

आणि तें खरेंच नाही का ? सक्तीनें करावी लागणारी मनधरणी ही निःसंशय वाईट असली तरी इतर प्रकारची मनधरणी ही कांहीं वाईट नसते. इतकेंच नाही तर ती चांगली असते व आवश्यकही असते. जगांत फिरत असतांना आपणाला हरघडी इतरांच्या मनांचा कल पाहून वागावें लागतें. मग आपण स्वतःच स्वखुशीनें तसें वागलें तर काय वाईट ? दुसऱ्याच्या मनाजोगतें वर्तन आपण स्वखुशीनें, आनंदानें केलें तर त्यांत कोठें बिघडलें ? त्याला उलट आपण आपल्या अंकित करून ठेवतो. स्त्रियांना मनधरणी कोठें कोठें सक्तीनें करावी लागत असेल. ती अर्थातच आत्माविष्काराच्या आड येणारी असल्यानें वाईट होय. परंतु एरवीं स्त्रिया जी मनधरणी करतात, त्यानें त्या सान्या जगाला आपला दास बनवीत नाहीत का ? स्त्रियांच्या एकाच मनधरणीच्या शब्दांत केवढें मोठें सामर्थ्य असतें हें स्त्रियांना नाही कळलें तरी पुरुषांना खास कळतें आणि मला तर वाटतें तें स्त्रियांना देखील उत्तम प्रकारें कळतें. स्त्रियांची मनधरणी म्हणजे पुरुषांच्या स्वातंत्र्याचें आणि बाणेदारपणाचें मरण होय. स्त्रीनें केलेल्या हुकुमाची पुरुष एकादे वेळीं पायमल्ली करील. परंतु त्याची सेवा करीत (किंवा सेवा करीत असल्याचा बहाणा करीत) जेव्हां ती त्याची मनधरणी करूं लागते, त्या वेळीं तो तिच्याकरितां काय वाटेल तें करायला तयार असतो. माझ्या मैत्रिणीचें मनधरणीविषयीं कांहींही मत असो, माझी तर अशी बालंबाल खात्री आहे, कीं जेव्हां एकादी स्त्री एकाद्या पुरुषाची मनधरणी (अर्थात् स्वखुशीची) करते त्या वेळीं त्याच्याइतका असहाय प्राणी दुसरा कोणी नसेल !

मला चीड येते

सामान्यपणे लहान सहान दोषांची, चुकांची चीड मला येत नाही. तसेच मोठे कारण असल्यावांचून मला राग देखील येत नाही. रागावणे ह्याचा अर्थ समोरच्याचा विचार सहानुभूतीने न करणे होय, असे प्रायः म्हणायला हरकत नाही. ह्याच्या उलट सगळ कारण असूनही न रागावणे हे मनुष्यत्वाचे लक्षण नाही असेच मी मानतो. वेळेवर रागावले पाहिजे हे जसे खरे, तसेच सहसा रागावू नये, हेही खरेच. हे सर्व कळत असूनही काहीं काहीं गोष्टी पाहून माझ्या जिवाचा अगदी संताप होतो. मला मनस्वी चीड येते.

आमच्या गुजरात प्रांतात आमचे जे गुर्जर वंशु व ज्या गुर्जर भगिनी आहेत, त्यांची दांतवण करण्याची जी पद्धति आहे ती अत्यंत घाणेरडी आहे. दांतवणाकरितां वामळीच्या काड्या ते वापरतात त्या चांगल्या असतात. अर्धा अर्धा तास ह्या काड्या ते चावीत बसतात तीही काहीं वाईट गोष्ट नाही. परंतु ही सर्व क्रिया ते घराबाहेर ओढ्यावर बसून करतात, ही चीड आणणारी गोष्ट आहे असे मला तरी वाटते. तोंड स्वच्छ करतांना त्यांच्या तोंडाला वेडावांकडा आकार येतो तो तर मला पाहावत देखील नाही. आपल्या गळ्यांतील, दांतांतील, तोंडांतील सर्व घाण रस्त्यावर टाकून इतर नागरिकांच्या आरोग्याला ते जी हानि पोचवितात ती मला अगदी भयंकर वाटते. स्वतः गुजराती समाजांतील विचारवंतांचे इकडे लक्ष वेधेल तर त्यांना चटकन् ही गोष्ट गैर आहे असे कळून येईल. वाईट रूढि दुराग्रहाने चालू न ठेवतां आपल्या आपणच मोडल्या पाहिजेत. सकाळच्या प्रहरी रस्त्यांतून आपण जात असतांना, रस्त्याच्या दुतर्फा लोक अशी घाण करित असलेले आपणाला आमच्या गुजरातेंत बहुतेक सर्व ठिकाणी आढळतील. मोरीत बसून तोंड धुणे ह्यांना माहितच नाही. सुंदर सुंदर स्त्रियांना अशा पद्धतीने दांत साफ करित असतांना मी पाहिल्या कीं मला ओकारीच येते. रस्ता घाणेरडा करणारी व अदर्शनीय अवस्थेत स्वतःला दुसऱ्यांना दाखविणारी ही दांतवणाची तऱ्हा पाहिली कीं मला अगदी चीड येते. ह्या बाबतीत काहीं समंजस गुजराती

बंधूशीं माझे बोलणें झालें असतांना, त्यांनाही ही गोष्ट वाईटच आहे असें वाटतें असें मला कळलें. त्यांच्यापैकीं एका लेखकानें ह्या तऱ्हेच्या विरुद्ध लिहिलेंहि आहे. तुम्ही देखील लिहा, असें त्यानें सांगितल्यावरून ह्या लहानशा दोषाचा मी मुद्दामच उल्लेख करित आहे.

काहीं काहीं लोकांना ते चारचौघांत बसले असतांना आपल्या नाकांत बोटें घालण्याची भयंकर (म्हणजे अक्षरशः भयंकर) संवय असते. अशी किळसवाणी क्रिया ज्या वेळीं हे लोक करतात त्या वेळीं मला त्यांच्याकडे मुळीं पाहावतच नाहीं. माझी सौंदर्याची जी कल्पना आहे तिला कोणी चराचरा कांपतें आहे असेंच मला वाटतें. ह्या लोकांना आपलें नाक न्हाणीघरांत जाऊन स्वच्छ नाहीं का करतां येणार ? पण ते तसें करणार नाहींत. चार लोकांत बसले असतांना आपल्या नाकपुड्यांत बोटें घालून, त्यांतील घाण ते वाटेल तिथें टाकतील ! असले लोक पाहिले कीं मला फारच चीड येते. त्यांच्याशीं जुळत असलेला संबंध मी तोडून टाकतो. शी, शी ! असल्या घाणेरड्या लोकांशीं संबंध मला कधींच ठेवायला आवडणार नाहीं. पुष्कळ मोठ्या लोकांनाही ही वाईट संवय जडलेली मी पाहिली आहे. प्रोफेसर, वकील, डॉक्टर, इंजिनियर असे बहुतेक सर्व पेशांतील स्त्री-पुरुष ह्या गलिच्छ संवयीला बळी पडलेले आढळतात. असें मी पाहिलें आहे कीं ही मंडळी अगदीं नादांत आली, कीं त्यांच्या नकळत त्यांचीं बोटें त्यांच्या नासिकाप्रांतांत शिरून, दुसऱ्यांच्या दृष्टीनें त्यांना कुरूप बनवितात. मनुष्याच्या सर्व शरीरांत त्याचें नाक म्हणजे अगदीं मर्मस्थान असतें. “ जेविं नासिकेवांचुनि वदन ” असें एका कवीनें म्हटलेंच आहे. मनुष्याचें तीन चतुर्थांश सौंदर्य त्याच्या नाकावर अवलंबून असतें. असें असतांना आपल्या नाकाला विद्रूप बनविणाऱ्या ह्या संवयीला ते कां सोडीत नाहींत ह्याचें मला आश्चर्य वाटतें. नाकाप्रमाणेंच दांत कोरण्याची, तोंडांत बोटें घालण्याची वाईट संवय काहीं लोकांना असते. अर्थात् ह्या प्रकारानें देखील मनुष्य विरूप दिसतो. आरोग्याच्या दृष्टीनें देखील बोटें न धुतां तोंडांत घालणें अत्यंत अहितकारक असतें. पण काहीं लोक इतके साधे म्हणजे वावळट किंवा घाणेरडे असतात कीं, चार लोकांत ते बसले असले तरी तोंडांत बोटें (अलंकारिक अर्थानें नव्हे) घालतील !

मला चीड येते

ह्या मंडळींना देखील न्हाणीघरांत जाऊन आपलें तोंड स्वच्छ करून यायला काय होतें कोणास ठाऊक ! असल्या लोकांना पाहिलें कीं मला अगदीं चीड येते.

काहीं लोकांना खूप मोठ्यानें बोलण्याची संवय असते. श्रोते दोन असोत कीं दोनशें असोत, हे आपले गळ्याच्या शिरा फुगवून मोठमोठ्यानें बोलत असतात. ह्यांच्या बोलण्यांत नसतें मार्दव का नसतो चढउतार. अगदीं त्रैवीच्या देठापासून कोणत्याही विषयावर हे बोलत असतात. बोलणें म्हणजे ओरडणें, असाच जणू काय ते अर्थ करित असावेत. अशा लोकांशीं बोलण्यांत काय मजा वाटणार ? एकाद्या व्याख्यात्याप्रमाणें ते तुमच्याशीं कोणत्याही क्षुद्र मुद्द्यावर बोलायला तत्पर असतात. दुसरी मौज अशी, कीं हे दुसऱ्याचें ऐकून ध्यायलाही तयार नसतात. देवानें ह्यांना फक्त तोंडच दिलें असावें. कान दिलेच असल्यास निदान ते फार लांब तरी असावेत. एरवीं इतक्या मोठ्यानें ओरडण्याची उपपत्ति लागणें शक्य नाहीं. माझ्या परिचयाचे दोन तीन गृहस्थ असे आहेत. अर्थात् त्यांना चुकविण्याचा प्रयत्न मी सतत करित असतो. त्यांना दुरून पाहातांच “पळा पळा रे पळा पळा ” असें मी माझ्या पायांना सांगतो. तरीपण एकादे वेळीं त्यांच्या तडाख्यांत मी सांपडतोच. माझ्या कुंडलींतील ती घातवेळ असल्याचें मागाहून मला कळतें. इंग्रज स्त्रीपुरुषांच्या मानानें सामान्यपणें आपण सर्वच मोठ्यानें बोलतो. मागें आमच्या घरीं काहीं कार्यानिमित्तांन एक इंग्रज गृहस्थ आला होता. त्याला बसाउठायला मीं घरची जागा दिली होती. त्यानें आल्यापासून चार दोन तासांतच मला असें विचारलें, “तुझ्या घरांतलीं सर्व माणसें ओरडत कां होती ? ” तीं ओरडत नसून प्रेमालाप करित होती, असें मीं त्याला सांगितलें. परंतु त्याचा काहीं विश्वास बसेना. त्याला वाटलें सर्व मंडळी भांडताहेत. पुढें दोन दिवस सतत त्याला हाच अनुभव आल्यानें त्याची खात्री पटली. परंतु मनांतल्या मनांत तो आश्चर्य करित राहिला होता ह्यांत शंका नाहीं. हें झालें सामान्य माणसांचें. त्या माझ्या इंग्रज मित्रानें आपल्यांतील मोठ्यानें बोलणारे लोक ऐकले असते, म्हणजे तो अगदीं बेशुद्धच पडला असता असें मला वाटतें. छे, छे ! मोठ्यानें बोलण्याची ही तऱ्हा देखील निःसंशय चीड

उत्पन्न करणारी आहे. बोलणें म्हणजे कसें मृदु, मोहक, मंजुळ, मनोरंज किंवा मस्त असावें. बोलणें म्हणजे ओरडणें कधींच नसावें.

विद्यार्थीवर्गांत अलीकडे अकारण हसण्याची तन्हा बोकाळली आहे. विशेषतः विद्यार्थिनींत तर हा आचरटपणा प्रकर्षानें पाहायला सांपडतो. आपण खिलारू वृत्तीचे आहोंत असें दाखविण्याचा हा एक हास्यास्पद प्रकार आहे असें मला वाटतें. अलीकडेचे विद्यार्थी किंवा विद्यार्थिनी कोठेंही असोत व कांहींही करीत असोत, एकीकडे त्यांचें हसणें चालूच असतें. त्या हसण्याला कांहीं निमित्त नसतें किंवा त्यांत कांहीं मोहकपणा नसतो. कांहीं रडव्या लोकांचें रडण्याकारितांच जसें रडणें असतें तसें ह्यांचें हसणें हसण्याकारितांच असतें. माणसानें आनंदी व उत्साही असलेंच पाहिजे व नसलें तर बनलेंच पाहिजे, हें मी नेहमीं सांगत आलों आहे. परंतु त्याचा अर्थ अकारण व आचरटपणानें हसत राहाणें हा खचित नाही. हसणें असें असावें कीं त्यानें पाहाणाऱ्यांचें मन मोहिलें जावें, त्याला आनंद वाटावा, त्याला प्रेरणा मिळावी. असल्या मूर्खपणाच्या हसण्याचें इतरांना काय वाटतें तें मला माहीत नाही. मला मात्र असें कोणी हसलें तर त्याची खरोखरच चीड येते. दर वर्षीं कॉलेजांत जीं नवीं मुलें, नव्या सुली येतात, त्यांना ह्या वावरींत चार खरमरीत शब्द सांगण्याची पाळी माझ्यावर येते. वर्गांत बसून अकारण हसणें हें मला कधींच सहन होत नाही. हास्योत्पादक प्रसंग असूनही जर त्यावेळीं कोणी हसलें नाही तर आपल्या शिकविण्यांत कांहींतरी वैगुण्य आहे असें जसें मला वाटेल, तसेंच तसें कांहीं कारण नसतांना जर कोणी हसलें तर तेंही मला अपमानकारकच वाटेल. वर्गांत बसल्यावर वर्गाची शिस्त पाळलीच पाहिजे, ह्यावर माझा कटाक्ष आहे. शिक्षकानें जसा आपला विषय सरळ व मनोरंजक रीतीनें शिकविला पाहिजे, तसेंच विद्यार्थ्यांनीं देखील वर्गांत शांतपणें बसूनच तो ऐकला, शिकला पाहिजे. शिक्षक कांहीं तरी गवाळेपणानें सांगत आहे व विद्यार्थी त्या सांगण्याकडे दुर्लक्ष करून हसत आहेत, हा प्रकार केवळ लज्जास्पद होय. त्यांतही विशेष म्हणजे विद्यार्थ्यांनींच वर्गांत आदर्श वागणूक ठेवून शिक्षकाकडून जितकें ज्ञान, जितकी माहिती मिळवितां येईल, तितकी अगदीं अधाशाप्रमाणें मिळविली पाहिजे. उत्तम वक्ता हा उत्तम श्रोतेच तयार करूं शकतो, श्रोत्यांवांचून वक्ता तयार होणेंच मला चीड येते

शक्य नाही, अशा अर्थाचे ज्ञानेश्वरांनीं जें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे तें निःसंशय खरेंच आहे. पण हें ह्या आचरटपणें हसणाऱ्यांना कोटून कळणार ?

ही झाली सौंदर्याला किंवा आरोग्याला विघातक अशा गोष्टींमुळे येणाऱ्या चिडीचीं उदाहरणे. राष्ट्राचें किंवा व्यक्तीचें नैतिक सौंदर्य किंवा आरोग्य विघडविणाऱ्या गोष्टी पाहिल्या म्हणजे देखील मला अगदीं मनस्वी चीड येते. दांभिक आणि दिखाऊ लोकांना पाहिलें कीं माझ्या तळव्याची आग मस्तकाला जाते. जगांत अत्यंत घातक असे जर कोणी असतील तर हे दांभिक, दिखाऊ लोक. ह्यांच्या मनांत एक असतांना बाहेर ते दुसरेंच दाखवितील. बाहेरून हे हसतमुख दिसतील, तोंडावर ते “ हो हो, बरोबर आहे ” असें म्हणतील. राजनिष्ठा, देशनिष्ठा, सत्यनिष्ठा ह्यांच्या गण्या ते मारतील. परंतु आंतून ते राजाच्या, देशाच्या, सत्याच्या खुनाची तयारी करीत असतील. माणुसकी, सत्य, दया, नीति ह्यांना ते सर्वस्वीं पारखे झालेले असतात. ज्याची सरशी असेल त्याच्याकडे केवळ स्वतःच्या स्वार्थाकरितां आणि दुसऱ्यांना दुःख देतां यावें म्हणून हे जातील. देशाचे व मानव जातीचे हे नंबर एकचे शत्रु समजले पाहिजेत. समाजाच्या सर्व थरांत हे लोक आहेत. शिक्षणाच्या, साहित्याच्या क्षेत्रांत हे नसतील असें मला एके काळीं वाटत होतें. ह्या बाबतींत माझी संपूर्ण निराशा झाली आहे. कांहीं मोठे मोठे प्राध्यापक व साहित्यिक दंभ आणि दिखाऊपणा ह्यांच्या चालत्या बोलत्या मूर्तिच वाटतात.

त्यांतही तत्त्वज्ञान शिकविणारे प्राध्यापक हे तर केवळ संधीसाधु बोक्यां-प्रमाणेंच सामान्यतः असतात. केवळ बौद्धिक कसोटीनें सर्व गोष्टींकडे पाहाण्याची संवय झाल्यामुळे ते उपयुक्ततावादी किंवा संधीसाधु बनतात कीं काय नकळे. तत्त्वज्ञान आणि वेदान्त म्हटला कीं आपल्या मनांत पावित्र्य, मांगल्य, सत्य, सदाचार ह्यांच्या कल्पना घोळूं लागतात. आपल्या राष्ट्रातील साधुसंतांनीं आणि ऋषीमुनींनीं तत्त्वचर्चा केल्याकारणानें कदाचित् आपणाला असें वाटत असेल. कारण कांहींही असो आपल्या मनांत तत्त्वज्ञानाचा प्राध्यापक म्हटला कीं फार मोठ्या अपेक्षा निर्माण होतात. ह्यांच्या उलट कांहीं प्रकार दिसला, कीं मला साहजिकच चीड येते.

आणखी चीड येते ती लोकांना फसविणाऱ्या व्यापाऱ्यांची. गेल्या कांहीं वर्षांपासून असल्या व्यापाऱ्यांनी देशभक्तीचा व्यापार मांडून सामान्य जनतेलाच नव्हे तर प्रत्यक्ष सरकारला देखील पद्धतशीर रीतीने नागविले आहे. आपली पापे लपविण्याकरिता पूर्वी देवाला कांहीं व्यापारी सत्यनारायण करण्याचे आमिष दाखवीत असत. आतांचे व्यापारी राष्ट्रीय फंडांना सढळ हाताने मदत करू अशा वचनांचे आमिष राष्ट्रीय सरकारला दाखवीत असतात. दुधांत भेसळ, तुपांत भेसळ, धान्यांत भेसळ, औषधांत भेसळ, अशा प्रकारे सर्व गोष्टींचे शुद्धत्व नाहीसे करणाऱ्या नरपशूंना पाहिले की, कोणालाही चीडच आली पाहिजे. तुम्ही आम्ही सामान्य लोक गेल्या सहा-सात वर्षांत परिस्थितीच्या जात्यांत अगदीं भरडले गेलो आहोत. ह्याचा परिणाम असा झाला आहे की रोगप्रतिबंधक शक्ति आपल्या शरीरांतून अजिवात नाहीशी झाली आहे. ह्याच्या उलट काळावाजारवाले व त्यांचे आत्सेष्ट ह्यांची स्थिति आहे. शरीराने हे लोक चांगलेच माजले आहेत. मनाने हे उन्मत्त बनले आहेत. पैशाच्या जोरावर ते काय वाटेल ते करू शकतात. आपल्या राष्ट्रीय सरकारला ज्यांनी फसविले ते काय करायचे बाकी ठेवतील ? हिंदुस्थानाच्या उन्नतीच्या आड जर खरोखर कोणी येत असतील तर ते हे काळावाजार चालू ठेवणारे व्यापारीच होत. ह्यांना पाहिले की तुमच्याप्रमाणेच मला देखील चीड येते. पण तुमच्या माझ्या चिडीने ह्यांच्या नाकातील बालही वांकडा होऊ शकत नाही. आपल्या सरकारला ह्यांची चीड आली (आणि ती लवकरच येईल) तर मात्र ह्यांचे पुरते बारा वाजल्यावांचून राहणार नाहीत. माणसावर प्रेम करण्याऐवजी, त्याला मदत करण्याऐवजी, त्याची अप्रत्यक्ष रीतीने हिंसा करणाऱ्या ह्या नराधम व्यापाऱ्यांना पाहिले, की मला अगदीं भयंकर चीड येते.

मला चीड येते

डामरी रस्ते

डामरी रस्ते, आधुनिक सुधारणेच्या अपत्याप्रमाणें शोभणारे डामरी रस्ते सामान्यतः कोणाचेंही लक्ष वेधतील, कोणालाही आवडतील असेच असतात. धूळ नाही, घाण नाही, उंचवटे किंवा खड्डे नाहीत असले रस्ते त्यांवरून चालणाऱ्याला कां बरें आवडणार नाहीत ? स्वच्छ, सरळ, तुकतुकीत डामरी रस्ते चालणाऱ्याला उत्तेजित करतात ह्यांत शंका नाही. विशेषतः सायकलवरून जातांना तर असल्या रस्त्यांवर आपण हवेंतून जणू कांहीं विमानाप्रमाणें तरंगत आहोंत असेच वाटतें. सायकल चालविण्याचे जरा देखील श्रम असल्या रस्त्यावर वाटत नाहीत. बर्फावरून स्केटिंग करणाऱ्यांना जो आनंद वाटत असेल तो आनंद डामरी रस्त्यांवरून 'सायकलिंग' करणाऱ्यांना वाटतो. एकाच वेळीं पाण्यांत पोहण्याचा व हवेंत उडण्याचा लाभ अशा वेळीं सायकल चालवीत असतांना मिळतो. बडोद्यांतील डामरी सडकांवरून सायकल फिरवायला चटावलेल्या माझ्या पायांना ज्या वेळीं बडोद्याच्या बाहेर सायकल चालविण्याचा प्रसंग येतो, त्या वेळीं तो हाडें खिळखिळीं करणारा असाच वाटतो. दुधाचे चारचार डवे सायकलींना लावून खडकाळ रस्त्यांवरून येणाऱ्या दूधवाल्यांना पाहिलें कीं मला त्यांची दया येते !

अशा रीतीनें डामरी रस्ते चालणाऱ्याला सुखावह असतात ह्यांत फारशी शंका नाही. 'फारशी शंका नाही' म्हणण्याचें कारण उन्हाळ्यांत दुपारच्या वेळीं ह्या रस्त्याचें स्वरूप इतकें भयंकर बनतें, कीं कांहीं सांगण्याची सोय नाही. पादत्राण न घालतां अशा वेळीं डामरी रस्त्यांना पादस्पर्श करण्याची हिंमत करणें फारसें शहाणपणाचें नसतें. सकाळ-संध्याकाळ मुकाट्यानें स्वतःला तुडवून घेणारे हे रस्ते दुपारीं त्यांच्यावर पाऊल कांहीं ठेवूं देत नाहीत ! नातवंडांना एरवीं अंगाखांद्यावर लोळूं देणाऱ्या आजोबांनीं गायत्री जप करीत असतांना स्वतःला नातवंडांचा स्पर्शही करूं देजं नये त्याप्रमाणें ह्या रस्त्यांचें दुपारीं असतें. न जाणो तेही त्या आजोबाप्रमाणें तपश्चर्या करीत असतील - नव्हे, ते तपश्चर्याच करीत असतात ! उन्हाळ्यांत सूर्यनारायणाकडे

पाहात पाहात ते तद्रूप बनतात. सूर्य त्यांच्या हृदयांत प्रकाशू लागतो. अशा वेळीं डामरी रस्ते तपोनिधीप्रमाणें तेजःपुंज व प्रखर दिसतात. त्यांना त्या वेळीं दुरूनच पाहाण्यांत मौज असते. कांहीं विलक्षण तऱ्हेनें ते त्या वेळीं चकाकत असतात.

आणि पावसाळ्यांत पाऊस पडत असतांना व पाऊस पडून गेल्यावर अशा दोन्ही वेळीं देखील डामरी रस्ते फार सुंदर दिसतात. पावसाचे थेंब नर्तिके-प्रमाणें नाचत असलेले दिसतात. पाऊस पडून गेल्यावर डामरी रस्ता एकाद्या नीग्रोनें स्नान केल्यावर तो जसा दिसेल तसा दिसतो. त्या वेळीं त्यांच्या काळ्या देहावरील तकाकी मोठी विलोभनीय वाटते. कित्येक वेळां रस्त्याच्या कडेनें खोलगट जागीं पाणी सांचतें. आणि मग तें विलोरी आरशाप्रमाणें बहारीचें दिसतें. विशेषतः त्यांत जाणान्यायेणाऱ्यांचीं प्रतिबिंबें जीं दिसतात तीं तर विलक्षण मोहक असतात.

असें असलें तरी डामरी रस्त्यापेक्षां साध्या रस्त्यांचें आणि त्याहीपेक्षां पाऊलवाटेचेंच मला विशेष आकर्षण वाटतें. माझ्या साप्ताहिक भटकन्तींत बडोद्याच्या बाहेर पडून साध्या रस्त्यांनीं किंवा पाऊलवाटांनीं मी ज्या वेळीं फिरायला निघतो, त्या वेळीं जिवलग मित्रांशीं गुजगोष्टी केल्याचें समाधान मला लाभतें. माझ्या अगोदर कोण कोण येऊन गेले त्याची सर्व बातमी मला लागते. गाईंम्हशींचे खूर, शेळ्यांमंदरांचे खूर, घोड्यांच्या टापा, मोरांचे पंजे, माणसांचीं निरनिराळ्या आकाराचीं पावलें हीं सर्व रस्त्यांत स्वच्छ दिसतात. मनुष्यावर अगणित उपकार करणाऱ्या प्राण्यांचीं पावलें धुळीत रेखाटलेलीं पाहिलीं कीं कांहीं अननुभूत भावनांनीं माझें हृदय भरून येतें. मनुष्याची अक्षरशः मूकसेवा करणाऱ्या ह्या जीवांचें भलें होवो, असें मी मनांतल्या मनांत इच्छितो.

एकदां असाच चालत असतांना, माझ्यासमोर शेळ्यांचे छोटे छोटे खूर धुळीत मला दिसले. त्यांचा मागोवा घेत घेत मी कांहीं अंतर चालून गेलों तों तेथें शेळ्यांचा कळप मला दिसला. ह्या कळपांतील सर्व शेळ्यांचें तोंड आलें असल्यानें त्या बेचैन दिसत होत्या. त्यांचीं तोंडें लाल व सुजलेलीं दिसत होती.

डामरी रस्ते

कांहींच्या तोंडांवर फोड देखील होते. तेवढ्यांत डोक्याला लाल मुंडासैं बांधलेला एक धनगर तेथें आला. त्याच्या हातांत तेलाची करवंटी होती; ती पाहातांच शेळ्या त्याच्या भोवतीं जमा झाल्या. त्यानैं नंतर करवंटींतील तेलांत आपलीं वोटें बुडवून प्रत्येक शेळीच्या तोंडाला आंतून तेल लावलें. शेळ्या मुकाट्यानैं तेल लावून घेत होत्या त्या अर्थी त्यांना त्यापासून सुख होत असावें हें नक्की. 'पावसाळ्यांत वाटेल तो पाला खाल्याचा हा परिणाम,' असें धनगरानें मला सांगितलें. तरी देखील त्या शेळ्यांविषयीं मला पराकाष्ठेचें दुःख वाटूं लागलें. तेव्हांपासून शेळ्यांचे खूर दिसतांच मला त्या रोगानें पीडलेल्या शेळ्यांची आठवण होते.

लहान मुलांचीं पावलें दिसतांच माझें अंतःकरण दया, दुःख, उद्वेग, सहानुभूति अशा संमिश्र भावनांनीं भरून जातें. ह्याचें कारण असें झालें: एकदां वाटेंत लहान मुलांचीं पावलें धुळींत उमटलेलीं मला दिसलीं. तीं छोटें पावलें पाहातांच वात्सल्यानैं माझें हृदय भरून आलें. 'रम्य तें बालपण' इत्यादि काव्यपंक्तीही मला आठवल्या. लहानपण किती छान असतें, किती निष्पाप असतें! किती विलोभनीय असतें! लहान मुलें, गोजिरींसाजिरीं मुलें. देवाघरींच्या फुलांप्रमाणें शोभणारीं लहान मुलें मला आठवलीं. आणि एक प्रकारच्या सुखद काव्यमय वृत्तीनैं मी त्या गोजिरवाण्या पदकमलांच्या मार्गेंमार्गें जाऊं लागलों. कांहीं वेळ चालून गेल्यावर माझ्या कानांवर रडण्याचा स्वर आला. आणखी कांहीं वेळानें चार-पांच वर्षांचा एक मुलगा 'ओमा ओमा' करीत, रडत रडत कशानें चालत असलेला मला दिसला. त्या मुलाच्या पुढें पंधरा-वीस पावलांवर एक बाई डोक्यावर बोजा, हातांत बोजा व कमरेवर मूल अशी चालत असलेली मला दिसली. ती त्या मुलाची आईच असावी. मुलाचें रडणें न ऐकवून मी त्या बाईला मोठ्यानैं हांक मारली व म्हणालों, "मुलगा रडतो आहे; त्याला चालवत नाहीं. जरा हळू चाल." माझी हांक ऐकतांच ती बाई थांबली. तिचा चेहेरा दुःखीकष्टी दिसत होता. ती थांबतांच मी पुन्हा म्हणालों, "मुलगा किती लहान आहे! तो थकून गेला आहे, तूं जरा हळू चाल."

"हळू चालून कसं भागेल? अजून कितीतरी लांब जायचंय!"

पंचवीस वर्षांनंतर

“कुठं जायचंय् ?” मीं विचारलें. त्यावर तीन मैल दूर असलेली शहरांतील जागा तिने सांगितली. मी म्हणालों, “हा मुलगा इतकं चालणं शक्य नाही; तो रस्त्यांत पडून जाईल.”

“जाईल मेला पडून !” उद्वेगानें ती स्त्री म्हणाली, “मी सुटेन त्याच्या त्रासांतून.”

“असं कां म्हणतेस ? किती चांगला आहे मुलगा !” मी म्हणालों.

“माझे म्हातारे वडील जिन्यावरून पडल्याने त्यांची कंवर मोडल्याची बातमी मला कळली आहे. त्यांना भेटायला मी शहरांत चाललें आहे. ह्या मुलाला सासूजवळ ठेवायचं मी म्हणत होतें; पण सासूनें कानांवर हात ठेवले. ‘तुझीं मुलं तूं सांभाळ’ म्हणाली. घरधन्यांना सांगून पाहिलं. तेही तेंच म्हणाले. मग मी काय करणार ?” ती म्हणाली.

“स्टेशन आतां जवळ आलं आहे; स्टेशनावरून गांवांत जायला मोटार मिळेल.” काय बोलवें तें धड न सुचल्यानें कष्टी स्वरांत मी म्हणालों.

“पण माझ्याजवळ पैसे कुठे आहेत ?”

हें तिचें उत्तर ऐकून मला अत्यंत वाईट वाटलें. माझ्या खिशांत चार आणे होते. ते तिच्या मुलाच्या हातांत ठेवीत मी म्हणालों, “आतां स्टेशनावरून मोटारमधें बसून गांवांत जा हं !” तिच्या डोळ्यांत आसवें चमकूं लागलीं. तीं पाहून मी म्हणालों, “मी मुलाला खाऊ दिला आहे. मुलगा किती गोजिरवाणा आहे ! बापडा थकून गेला आहे. थोडा वेळ तुम्हांला बसायलाही हरकत नाही.” वाई तत्क्षणींच खाली बसली व त्या थकलेल्या मुलाला जवळ घेऊन तिनें कुरवाळलें. तें दृश्य पाहून माझ्याही डोळ्यांत अश्रु आले व मी पुढें चालूं लागलों.

त्या प्रसंगानंतर जेव्हां जेव्हां रस्त्यांत लहान मुलांचीं पावलें मला दिसतात तेव्हां तेव्हां मला हा प्रसंग आठवतो. खरंच, मुलें किती असाहाय्य असतात लहानपणीं ! त्यांचा भरिभार सर्व आईबापांवर. आईबापांनीं नीट वागविलें किंवा नीट वागविण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या ठिकाणीं असलें तर सर्व ठीक. नार्हीतर

डामरी रस्ते

मोटें होण्याचे किती कष्ट ! कसलें आलें आहे 'रम्य तें बालपण !' 'दुःखी तें बालपण, कठिण तें बालपण' असेंच म्हटलें पाहिजे.

साध्या रस्त्यावर चालणाऱ्यांचीं पावलें उमटतात आणि मागाहून येणाऱ्याला त्यांचा मागोवा घेतां येतो. पावलांवर पाऊल टाकण्याचें समाधान ह्याच रस्त्यावर मिळूं शकतें. डामरी रस्त्यावर पावलें कोणाचीं उमटायला नकोत आणि मार्गदर्शन कोणाला व्हायला नको. व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या आणि लोकशाहीच्या सध्याच्या काळांत कोणाचें कोणी अनुकरण नको करायला. साधे रस्ते सजनांच्या हृदयाप्रमाणें परिणामक्षम, भावक्षम असतात. त्यांच्या उलट मुत्सद्दी लोकांच्या हृदयाप्रमाणें डामरी रस्ते असतात. साधे मातीचे रस्ते मृदुमृदुल असतात. दुपारखेरीज कोणत्याही वेळीं त्यांवरून चालत असतांना आपण मखमलीच्या गालीच्यावरून चालत आहोंत असें आपणांला वाटतें; आपल्या पायांना आंजरल्यागोंजरल्यासारखें आपणांला वाटतें. लहान मुलांना असल्या रस्त्यांवर खेळायला आवडतें तें ह्याचमुळें. जणूं काय भूमाताच त्यांना आपल्या वक्षःस्थळावर खेळवीत आहेसें त्यांना वाटतें. गेल्या वर्षीं आम्हीं बडोद्याहून डाकोरला पार्यी चालत गेलों. त्या वेळीं चालून चालून आमचे पाय इतके हुळहुळे झाले, कीं कांहीं पुसूं नका. विश्रांतीची जागा येतांच आम्हीं आमचे पाय गारगार मातीत खुपसले. त्याबरोबर आमचा शीणभाग ताबडतोब नाहींसा झाला. आम्ही थकलेलीं लेकरें होतों. पृथ्वीमाताच जणूं काय आमचे पाय चेपीत होती असें आम्हांला वाटलें.

असलें सुख डामरी रस्त्यावर कुठलें मिळायला ? डामरी रस्ते आपल्या पावलांचा स्वीकार करण्याऐवजीं ताठरपणें प्रतिकार करीत असल्यासारखे दिसतात. भावशून्य डामरी रस्ते मला आवडत नाहींत ते ह्याचमुळें. छे ! छे ! गाड्या, मोटारी अशांसारख्या निर्जीव यंत्रांकरितां डामरी सडका ठीक असल्या तरी सजीव माणसांकरितां त्या कांहीं चांगल्या नाहींत हेंच खरें.

काळ खेळतो आहे - पुष्कळदा
बेदरकारपणे - पण आपण त्याच्या
खेळाबद्दल भीति बाळगण्यापेवजीं
त्यांतूनच सौंदर्यशोध करित गेलें पाहिजे
ही दांडेकरांची खेळकर भूमिका पुन्हा
एकदा ह्या पुस्तकांत प्रगट झाली आहे.
ह्याच आशावादी दृष्टिकोनांतून लिहिलेले
आणखीही कांहीं लघुनिबंधसंग्रह
आम्हीं प्रकाशित केले आहेत.

चार सुरेख लघुनिबंध संग्रह

कांहीं माणसें

स. वि. देशपांडे

श्री० देशपांडे ह्यांच्या ह्या कांहीं माणसांत हॉटेलवाल्या पोच्यापासून कलाकार कोल्हटकरांपर्यंत अनेक नमुन्यांचा भरणा आहे. वेडा हसल्या नि पार्सलक्लार्क ह्यांच्याप्रमाणे स्टॅलिन-ट्रॉट्स्की नि सावरकरही ह्यांत चमकत आहेत. सामान्य-असामान्यांचा असा हा अपूर्व मेळावा आहे !

सव्वा रुपया

सवडीचे क्षण

भ. श्री. पंडित

आरसा, छत्री, पंखा, जोडे, कपडे ... अशा साध्याही विषयांत मोठा आशय सांपडू शकतो, जर आपल्याजवळ सवडीचे क्षण आणि त्यांचा बरोबर उपयोग करण्याची पात्रता असेल तर. एरवीं 'सूपभर लाद्या त्यांत रूपायां' तलें काव्य वाऱ्यावर उडून जायचें.

सव्वा रुपया

गार गोठ्या

दि. ल. देवधर

साधे व नित्याच्या परिचयाचे विषय घेऊन त्यांवर आपल्या विचारांची मनोहर पखरण पसरून देण्याचें कार्य श्री० देवधरांना छान साधलें आहे... लघुनिबंधांच्या कपाटांत गारगोठ्या हें पुस्तक एक चांगली भर ठरेल ह्यांत शंका नाही. —विविधवृत्त

एक रुपया

गालगुचे

सी. ल. देवधर

मनुष्यस्वभावांतल्या खाचाखोचांचें मजेदार चित्रण करणाऱ्या ३६ नाट्यछटा. 'लेखकाला रसिक व मर्मज्ञ दृष्टि असून नाट्यछटाही आकर्षक उतरल्या आहेत. शाळादिकांच्या संमेलनांतून त्यांचा उपयोग करून पाहाण्यासारखा आहे.' —केसरी

बारा आणे

केशव भिकाजी ठवले, मुंबई ४